

Կարօրտ Զանգ

1303

891.99

Ա. 95

53903-66

891-991

4-951

2hp. Appl. ~~...~~

1909

W/C

102151

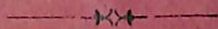
23/280p

W/C

6980

10/1180

Կարսի ժամանակ

ԱՐՓԵԱՐ ԱՐՓԵԱՐՅԱՆ

1909

Ն. Ի. ՐԱԻՈՒՆԻՔԻ ԼՐԱԳՐԱԾ

ՎԱՌԵԱ

491.99
Ա-95

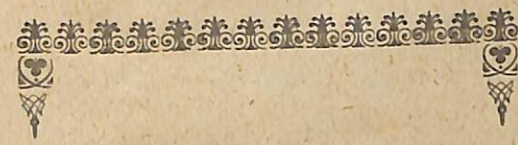
891.99
4-85

01 JAN 2009

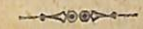
10 NOV 2011

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ԳԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ «ԻՐԱԿՈՒՆԷ» Է

1909

ՏՊԱՐԱՆ «ԻՐԱԿՈՒՆԷ» ԼՐԱԳՐՈՑ

ՎՈՒՆԱ

25.02.2013

22311

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

Ա

Թաղին մէջ Գիւրքեան Հայրապետ Էֆէնտին վը-
րա խճուած ատեն, «Էֆէնտին» յորջորջուածը բա-
ւական կը համարուէր: Ո՛չ անուն, ո՛չ մականուն:
Պարզին Վսեմութիւնը:

Էֆէնտին Սասգեղէն Օրթագեղ փոխադրուած էր
երեսուն տարի առաջ: այդ երկար ժամանակամիջո-
ցին, կիրակի մը ժամէն բացակայած չէր: Ու ալ
հիմակ իր սովորութիւնները բնազդի մը ճնշուածով
կը վարէին տէրունական օրերու իր կենցաղը: Պա-
տարածը չրսկած ժամ կերթար. խորհրդարանը քիչ
մը կը հանգչէր, եւ թաղին շարթուան մը գործե-
րուն վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը տրը-
ուէին: «Սորհուրդ խորին» ին՝ տաճարը մտնելով
շխտակ պահարան կանցնէր: Նորին Վսեմութեան
հետ թաղին աղնուաշուքներն ալ հոն հիւրընկալուե-
լու առանձնաշնորհը կը վայելէին: «Կեցող» ին՝ դասը
կը յոռաջանար, «որ օրհնեա» ին՝ ատեանը, մանրա
քայլ մանրաքայլ, դուրսը բաց, «իսկզբունէ» ին՝
ուարտմանը պատարագորին աւետարանը համու-
ելու կ'երթար, օտկի մը ժամուց նու իրատու-
Յեամբ, ջահամբայրը հինգի կը բարձրանար երբ
եպիսկոպոսը կը պատարագէր: Մենծ-Աղա բարեգաչտի
այս պարտականութիւնը կատարած
ըլլալուն գոհունակութեամբ սիրտիս գեղուն կը
կերպողառնար պահարան, հոնկէ խնդրակատար: Աս-
ուածամօր պատկերին առջեւ երեսը խաչակնքել

53903-66

յետոյ կը սկսէր դուռը երթալ, պատին փոքր ինչ շեղած քայլափոխելով: Աէզիբ մը սենեակէն մէկնած առնելով Պալա էֆէնտին կը զգուշանար քամակը ամբողջակի անոր աչքին պարզելու անբարեկիրթ վարմունքէն. իր քրիստոնէի խղճմտանքը իրեն չէր թոյլատրեր նուազ պատկառօտ երեւիլ Աստուածանին գիմաց: Դուրսը՝ մուրացիկները կը սպասէին. երբէք պատրանք չկրած ակնկալութեամբ, թաղին նորափթիթ երիտասարդները կիրակնօրեայ զգաւոր սիգապանծ, ձեռքերնի. գանձանակ ու պնակ «կոգայ կոր» կը մրմնջէին: Էֆէնտին ասոնցմէ իւրաքանչիւրին առջեւը կանգ կառնէր, ձեւացեալ կծծիւթեան զուարճարան սակարկութեամբ: Ու լիբառուռն նպաստով հանգերձ. «ապրիք զաւակներս» վարձատրութեամբ մըն ալ կը փոխարինէր քնատութիւնը այդ երիտասարդներուն, զորս բարեգործական տենչանքը վաղայարոյց ըրած էր: Խորհրդարանը սուրձէ մը ետքը, տուն կը վերադառնար հետք տանելով նարտի խաղակիցներ:

Երեսուն տարիներու կիրակնօրեայ այս հանգրտաւէտ կենցաղավարութիւնը խանգարեցաւ 1890 օգոստոս 19-ին: Այդ օրը ժամուն տօնախմբութիւնը ըլլալով, շքագիր հանդիսաւորութեամբ կը պատարագէր թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսը Սպասուորելու պատուին ալ նոր «ղարկար» արժանացած էր, շնորհիւ իր ձայնին: Արարողութեան պահուն, երբ «ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղաչանքին երկինք առաքման կարգը եկաւ, Հայաստանցի տէրտէրը՝ աչքերը բացարոր՝ բուռնաբար ժողովրդին արձակեց երկնազդեցիկ զայրոյթէ մղօնեալ ուժգնու-

թեամբու անեղագոռ « ա' » մը սլացուց: Հայ հողիները մէկէ՛ իմէկ այդ « ա' »-ին վրայ անբարձիկ, շնչասպառ հոն մընացին քարացած մեծ պատահարներու սպասող անբառառ անձկութեան մէջ: « Զա'տ » ը պայթեցաւ, նրբահոծիւն մեղեդիի մը պէս թրթռաց « ո'ւ » ն. երկնասլաց « թի'ւն » ը ու ամպորոտ « ամմէն » ը փոթորկեց տաճարին մէջ: Երեկ՝ Յուշիս-Տասնհինգ էր:

Արփաթեւ քահանան հիմակ ուժաթափ վար կիջէր իր սաւառ'ած բարձունքէն: Ա' Սրտմտութեան մարտիկոզ հառաչ մըն էր իր յոխորտ կանչի. նրա Անձկակարօտ անուշութեան անյուր փղձկիւնով մըն էր որ հեծեծեց «եղբա'րց մերո'ց գերելո'ց»ը, հազար տարիներու ողորմաղերս պաղատանքը առ Աստուածն հայոց: Ու հայոց հազար տարիներու ուսարծարծ «տէ'ր ողորմեա' »ն անգամ մը նորէն փոխասեց զըթութեան խնդրարկու այդ հայցուածքին: Բայց այս անգամ մոնչիւնով: Երեկ, Պոլսէն Լեքեա ճամբու զրուած էր հայ խումբ մը: Շղթաներով: Իսլամին գէժ պարտախաթափ վրէժխնդիրներու ջոկատը: Առաջինը:

Երբ նոր պանդուխտը «ազատութիւն եղբարց մերոց» ը նորալուր եղանակով մը գեղգեղեց, ու ժողովուրդն ալ, անսովոր նորութեամբ սլացուց աղերս մը որ սրտին ալքերէն ժայղքած թնդիւն մըն էր. էֆէնտին այս բոլոր նորութիւններէն յանկարծակիի եկաւ: Շուարուն մնաց, երազին մէջ ծանր վտանգե հնթարկուողի մը շնչառեցելութեամբ: Մէկէն իմէկ սթափեցաւ սակայն, աթոռը թողուց եւ զուրս ելաւ: Խնդրակատարէն հապշտեպ անցնելով

Աստուածածնին ներկայութիւն իսկ մոռցած՝ շիտակ խորհրդարանը գնաց:

Անդին պահարանը ազնուաշուքները համաչարժ դրդմամբ իրարու երես նայեցան, զէմքերնուն բոլոր շարժուն մասերը ծումով ելով: Այդ նշանացի ազդարարութեամբ, ամէնքը միասին դուրս ելան: Բակը տանող դրան տոջեւ տեսան ժամկոչը, որ՝ վիզը ծուն՝ տեղը կը մնար, էֆէնտին հովանոցը գետ ձեռքը: Մարդ ու կին աւ աղաներուն միջեւ բոպէական մտերմութիւն մը հաստատուեցաւ:

— Ժամկոչ աղբար, էֆէնտին ո՞ւր գնաց, հարցուցին:

— Խորհրդարանը, պատասխանեց, ողորմուկ ձայնով մը:

— Բան մը ըսա՛ւ:

— Չէ, երեսը մեռելի երես էր:

Մանրաքայլ, ֆնչպէս յուղարկաւորութենէ մը ննջեցեալին տունը վերադարձողներ, իրենք ալ խորհրդարանը յառաջացան, «սանայիպ» մը մրմուռով քթերնուն տակէն:

էֆէնտին կանանց կերպասապատ սեղանին գլուխը նստած, ֆէսը աթոռին վրայ ուժգին ուժգին սիկար կը քաշէր, Եկուորները ոտքի վրայ շարուած մնացին, ամէնուն բերանը գոց: Ոչ ոք սիրտ կընէր լրտութիւնը խզելու: Հետաքրքիր ժամկոչը եկաւ դրան առջեւ բարեւ բռնած կայնեցաւ, իբր թէ հրամանի մը սպասելու համար: Կացութեան փրկութիւնը հետը կը բերէր: Իր ներկայութիւնը առիթ հայթայթեց բերաններու կապանքին քակմանը: Ազնուաշուքներուն մէջ տարիքովն ու զիրքովը էն

հեղինակաւորը, մեղմաձայն հարցուց:

— էֆէնտի, սուրճ մը կուզէ՞ք:

Հաւանութեան նշան տրուեցաւ «հըմ» ով մը: Ժամկոչին հրատմեցին էֆէնտին սուրճ մը բերելու:

— Դուք ալ առէք, աւելցուց էֆէնտին:

— Ամէնուս ալ, ժամկոչ աղբար, երկրորդեց հեղինակաւոր ազնուաշուքը:

Ու այս առաջին յաջողումէն քաջալերուած, շարունակեց:

— Ի՛նչ աղուօր օր, մայի՛ս, էֆէնտի, ասօր վեր պիտի ելլէ՞ք:

— Իրաւ որ չիլտեմ, եղաւ կտրուկ պատասխանը: Պերճաբարբառ արտայայտութիւն թէ էֆէնտին զայրույթը տակաւին երկուքի մէջ էր: Անխօսուկ ալ սուրճներնին խմեցին:

Երբ ժամկոչը ֆինճանները ժողովուած դուրս ելլելու վրայ էր:

— Ինձի նայէ, ըսաւ էֆէնտին, սրբազանին ըսէք որ կարճ կապէ ու գայ:

Արարողութեանց հապճեպ վերջացումի այս հրամանը՝ անլուր մինչեւ այդ օրը՝ ազնուաշուքներուն արդէն սարսած է իմացականութիւնը ա՛լ բոլորովին հիմնիվեր չըլցեց: էֆէնտին միշտ խօսիւ կշտամբած էր դպիր կամ քահանայ որ ժամասացութիւնը թաշելով, կարճ կապելու սրբապղծութեան կասկածը տար:

Պատարագն արդէն աւարտած ըլլալով, եպիսկոպոսը ընկերակցութեամբ աւագերեցին ու աթոռակալին խորհրդարան եկաւ, առանց ժամկոչին հրաւիրմանը: Իրեքն ալ, ի տես այլայլած զէմքերու եւ բերան-

սեալ շրթունքներու, արտակարգ դէպքի մը պատահումը կռահեցին: «Ողջոյն» էն ետքը, զոր էֆէնտին օտքի ելլելով ընդունեց, ու այս առթիւ ֆէօր դրաւ ամէնքն ալ բազմեցան: Ժամերնորուն «աղուոր» բազմութի նը, օդին մայրսեան զովաչունչ անուշութիւնը խօսակցութեան նախնական նիւթերը հայթայթեցին: Եպիսկոպոսը փափկանկատութեամբ զգուշացաւ որ եւ է հարցում ընելէ, թէ ի՞նչու էֆէնտին «օրհնեալք եղերուք»ին ատեանը չէր տեսած: Հետաքրքրութիւնը գուցէ ժամուղին համար ակնարկութիւն համարուէր: Ժամկոչը երեք սուրճ եւս բերաւ: Երբ ֆինճանները վերցուց ու գնաց, էֆէնտին որուն լոսութիւնը ախտ կը մտար՝ եպիսկոպոսին ծանր ծանր հարցուց, վսեմի մօտեցող լրջութեամբ:

- Սրբազան, սա լեռան արջը երբ եկաւ:
- Լերան ա՛նջը ով է, էֆէնտի, հարցուց քրմծիծաղով մը եպիսկոպոսը, որ բան մը չէր հասկցած:
- Ա՛յ հեռու կարգէն, սա ասօրուան դաբիպը:
- Տէր Յուսիկ հա՛յրը կը հարցնէք, էֆէնտի ընգբմբանեց եպիսկոպոսը, շեշտին մէջ արտայայտելով զգոհութիւնը, զոր կը զգար Աստուծոյ պաշտօնէին նկատմամբ անհարկի լեզուի մը դէմ: Ու շարունակեց:
- Երեք օր է:
- Ո՞վ խրկեց:
- Ո՞վ պիտի խրկէր որ: Պատրիարքաբանէն յանձնարարագրով եկաւ, միւս պանդուխտը արդէն գացած ըլլալուն:
- Էհ, ալ ասանկ ատեն հոս խրկելիք ուրիշ մարդ չգտա՞ն:

ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ բրաւ, հարցապնդեց եպիսկոպոսը ակներեւ սրտնեղութեամբ — Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ եղաւ մի, ի՞նչ բրաւ մի: Ինձի՞ կը հարցնէք, սրբազան: «Ականջօ ունին եւ ոչ լսեն», այս սենին ոչ տեսանե՛ն:

— Ինչ որ կայ, կ'աղաչեմ պարզօրէն ըսելիք, էֆէնտի, խնդրեց եպիսկոպոսը: Այս քանանային նկատմամբ եթէ առաջուց բան մը գիտէք այդ ուրիշ խնդիր է:

Պզտիկ ազնւաշուք մօ, որուն աչքը պատուհանն էր, այդ բոպէին նշմարելով պանդուխտը օրխնդրակատարէն կ'ելլէր, էֆէնտիին իմացուց:

— Ներս կանչեցէք, հրամայեց էֆմնտին, Հայաստանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւն բրաւ, ու ներկաները համահաւասար «ողջոյն» ով մը բարեւելէ յետոյ, օտքի վրայ մնաց: Էֆէնտին նստել հրամայեց Տէրաէրը չլսելու զարկաւ: Ուղի վրայ կեցած էր ի յարգանս եպիսկոպոսին եւ ոչ թէ աշխարհականի մը: Դիրքի փոփոխութեան հրամանը նուիրապետական բարձունքէն կը սպասէր: Պարտաճանաչ մեծարանքի այս համարձակ յարտայայտութիւնը զարիպին վրայ հրաւիրեց եպիսկոպոսի բարեացտկամ տրամադրութիւնը:

- Նստէ տէր հայր, նստէ, հրամայեց դաշնձայնով
- Տէրաէրը սրբազանին առջեւ խոնարհելով նստաւ: Քանի մը վայրկենի լոսութենէ յետոյ, էֆէնտին:
- Հրամանքդ ո՞ր տեղէն ես, տէրտէր, հարցուց հատիկ հատիկ արտասանելով իւրաքանչիւր վանկ:
- Տոմուզ գեղէն, պառասխանէց տէր Յուսիկ,

առանց շատայ եմ, էֆէնտին նախարանին՝ որ պանդուխտներուն բերանը պարտաւորիչ էր:

— Տոմուզ գեղէն, հրժ, մրթմրթաց էֆէնտին քթին տակէն: Ու բարձրաձայն:

— Է, հոս ալ գիտե՞ս ուր է.

— Սթանպօլ չէ՞:

— Հա՛, առ ալ գիտես եղբր: Աղէ՛կ աղէկ: Է, Հասան փաշան ալ գիտե՞ս ո՞վ է:

Ուսերը վեր թռթուելով, երեսը պատիւ դարձուցած, պանդուխտը արհամարանքով մը մրմուռաց:

— Է, ես ի՞նչ գիտնամ, ո՞վ է: Ով կուզէ՛ թող ըլլայ: Աչքարհիս երեսը շունէն շատ Հասան փաշայ կայ:

Եկեղեցականները սկսան մօրուքնին շօյել: Էֆէնտին պարտաորուեցաւ լայնկեկ թաշկինակի մը օժանդակութեանը դիմել, արքայապիղծ յանդգնաբանութիւնը շլտած ըլլալու համար: Ազնուաշուքները քթերնուն տակէն արնա հեօսիկ ա փսփսացին իրարու: Էֆէնտին իր թաշկինակը ծալելով, շարունակեց ծանրութեամբ:

— Աս Հասան փաշան քու գիացածներէդ չէ՛, տէրտէր: Պէշի՛կթաշի Հասան փաշան է:

Սպասնացոյթ շեշտը զոր Էֆէնտին «Պէշի՛կթաշ» ին զարկաւ, թէեւ ժողովականներուն երեսները մթաղնեց, բայց բնաւ ներդրծել չը թուեցաւ Հայաստանցի տէրտէրի զրայ, որ ա՛լ աս անգամ պտթկաց:

— Է՛, ես ի՞նչ ընեմ որ տեղինը կուզէ թո՛ղ ըլլայ: Հասան փաշա մըն ալ մեր խտտպան կայ: Եւ ամիրա, ես քեզի բան մը ըսեմ. աստեկ սուրբ

օրով մեծ մեղք է, պատարագէն յետոյ անհաւատ շուներուն անունները բերանիս առնելով ծածերնիս աւրել:

Ու հաւատացեալ քրիստոնէի խղճմտանքի խայթէն տանջուած, ոտքի ելաւ եւ եպիսկոպոսէն մեկնելու հրաման խնդրեց: Սրբազանը խորհրդաւոր հարձումներուն շարժառիթն իմանալու ինքն ալ հետաքրքիր խնդրուած գոյաւու թիւնը զլացաւ:

Էֆէնտին հարցումներն ու վճիռները անայլայլակ շարունակեց, առանց շուտափոյթ գոհացում չնորհելու իր շուրջը գտնուող հետաքրքիրներուն անհամբերութեանը:

— Աս Հասան բաշան ան քու միւնիսթրիքի Հասան բաշաներէն չէ, պոռաց գրեթէ: Ու ձայնը ցանձնելով ցածնելով:

— Աս Հասան փաշան. նորին վեհափառութեան աչքն ու ականջն է. սորվէ՛:

— Է, ինձի՞ ինչ, ամիրա, ինչ կուզէ թող ըլլայ, դիմադրեց տէր Յուսիկ, իր անհոգ արհամարանքի շեշտով: Կուզէ աչքն ըլլայ, կուզէ ականջը. որ ծակը կուզէ թող ըլլայ:

Եպիսկոպոսը այս մեծամարտական պատասխաններուն ա՛լ վերջ մը դնելու ժամանակը հասած համարելով, էֆէնտիէն խնդրեց տէր Յուսիկ հօր պարզօրէն յայտնել ինչ որ իմացնել կուզէր:

Էֆէնտին անդրադարձաւ որ եպիսկոպոսը այս անգամ կը զգուշանար «Չեր վսեմութեան հրամաններ յաղորդել» նուիրագործեալ բանաձեւին կիրառու մէնս «Խըմպըլ» տէրտէրի մը կոպտութիւնը նոյն իսկ քաբողիչին վրայ կազդէր: Մտքին մէջ իր հեղինակու-

Թեանը ըմբոստացման կասկածը ծնաւ: Բայց կը զգար թէ կացութեան նէրը ինքն էր: Նախ՝ ձեռքին հինգ մատերը շրթունքէն օղը, օղէն շրթունքը տա-
րու բերելով, գոչեց.

— Ժողովուրդը գողտող այն ինչ եղանակներ էին՝
Հօրը հիմակ գնաց Հասան փաշային: Առտուաչ ե-
զանք, մտռուաչ:

Ու հազիւ լսելի մըմունջով մը.

— Ան ինչ «ազատութիւն» էր որ պոռացիր տէր-

տէր: Եպիսկոպոսը, աւագերեցը, աթոռակալը, յօնքեր-
նին քաստեցին: Տէր Յուսիկ առանց վարանումի պա-
տասխանեց.

— Մեր հազարաւոր տարիներու ազօթքներն են
մեր սուրբ հայրապետներուն գրած ծէսերն են,
ի՞նչ, առ ժամը հայ քրիստոնէի ժամ չէ՞:

Ու Հայաստանցին աչքերը խուլոր մօլոր ժուռ ա-
ծեց եպիսկոպոսին երեսը, քահանաներուն երեսը:
Բոպէ մը ամենքն ալ հիաղարհուր ցնցուեցան: Այդ
հրօտ նայուածքին մէջ Հայաստանի սպանական
ցատուճը կը ցոլար: Քստմեցաւ էֆէնտին ինքն ալ:
Մեղձաձայն հագագով մըն էր որ պատասխանեց:

— Ան երանելիները ուրի՞շ ատեն կապրէին: Հի-
մակ դարը ուրի՞շ դար է: Սուրբ հայրապետները,
մեռնինք նէ, անդին հողիներնու փրկութեանը կօզ-
նեն. ամա աստեղ մեզի չեն տղատեր:

Ու ինքզինքը գտնելով՝ հարցուց

— Դուք հոս մնալու եկար:

— Այնպէս է ատեն մը մնալու եկեր եմ:

— Է, մնալու եկիր ես նէ, ան քու Տոմուզ գեղդ

մտցիր տէ, հոս խաղի գեղցի եղեր: Աստուծով նորէն
գեղդ երթաս նէ, հոն ինչ կուգես նէ ան եղեր: Հոս
հէ՛մ քեզի կ'ընես, հէ՛մ մեզի: Հոս քաղաքագէտ ըլ-
լալու է: Ականջիդ օղ ըրէ առ պատուիրանը — Օր-
թագեղ՝ ըսկիզբն իմաստութեան, երկիւղ Հասան
փաշայի:

— Անտնկ է, էֆէնտի անտնկ է. շա՛տ պատուա-
կան խրատներ, աղաղակեց ազնուաշուքներու խըմ-
բերքը մեանուագ:

Եպիսկոպոսը միջամտութեան հարկ զգաց:

— Բայց էֆէնտի. ի՞նչ ընելու է. հարցուց, գէ՛մքը
խոժոռած: Աս Հասան փաշայ է, առ Հիւսէյին փա-
շայ է ըսելով մեր եկեղեցական արարողութիւնները
փոխելու ենք. ջնջելու ենք, Եթէ հինգ հարիւր
տարիէ իվեր առ քաղաքագէտ իմաստութեան դպրո-
ցին աչակերտած ըլլայինք՝ այսօրուան օրը Հայաս-
տանեայց եկեղեցի մնացած չէր ըլլար: Գացող պան-
տուխան ալ «ազատութիւն» կըսէր, եկողն ալ կըսէ
աւագերէց հայրն ալ երբ սպասուօրէ՛ կըսէ, ես ալ
եթէ սպասուօրեմ, պիտի ըսեմ:

— Սրբազան, սրբազան, խելքդ կանչէ որ տուն
գայ, աղաղակեց էֆէնտին: Ըսել ալ կա՛յ, ըսել ալ
կա՛յ: Երեսուն տարի է ես առ ժամն եմ. օր մը օ-
րանց մէկերնիդ լսեցի՞ք որ ազատութենէն ետքը ժո-
ղովուրդը «ամեն» պոռայ, «աէր ողորմիտ» գոչէ:
Հէ՛:

Այս ուշագրաւ դիտողութեան վրայ մտածելու
համար քանի մը բոպէ շնորհելէ յետոյ, արտմաձայն
մըմնջեց.

— Աս մէկ ամիսէ ինչ կը դառնայ, չի՞տէ՞ք:

Յուլիս-տասնհինգի ակնարկութիւնը յուշարար ազդարարութիւն մըն էր. ազգին համար նոր ստեղծուած կացութեան ծանրութիւնը չմոռնալու զեկուցում մը: Լրջացան երեսները, կարկեցան բերանները:

Էֆէնտին շուրջը աչք մը նետեց. դէմքերը այլափոխեալ տեսաւ. Հոգ չէ. թ'ող իրանք ալ քաշէին: Կես ժամէ ի վեր ինքն ալ կը տառապէր իր իշխանութեան դէմ ընդվզուած Նշաններէն: Կը զգար թէ իր ազգեցութեանը տկարացումը Օրթագեղին աղէտաբեր պիտի ըլլար: Անգլուս մնալով իր թաղն ալ անխոհեմութեան պիտի մղուէր: Ինքն իր մէջը փրկչի կոչում զգացողի գիտակցութեամբն էր որ ուզած էր Օրթագեղը փորձանքի դէմ ապահովել: Հիմակ որ ա'լ նպատակին հասած ըլլալ կը կարծէր, հարկ տեսաւ մեղմանալ: Կապը կտրելու չէր. ուստի խօսքն անուշութեամբ պանտալոնին ուղղեց:

— Հիմա, տէր հայր, ինձի մտիկ ըրէ որ ըսեմ, յայտարարեց: Ես ամենէն նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ» ըսեր են: Ու գառնալով միւս եկեղեցականներուն աւելցուց.

— Ես քիչը կըսեմ դուք շատը հասկըցէք:

— Բայց ի՞նչպէս ընելու է. էֆէնտի, հարցուց աւագերէցն անուշութեամբ:

— Ի՞նչպէս ընելու է հիմակ ըսեմ, պտտասխանեց էֆէնտին. ու տէր Յուսիկին դառնալով, իր հրահանգները տուաւ.

— Սա «ա»ն բերնէդ կամացուկ մը կը հանես, հազարով մը: Մարդ են, հազարնիս կը բռնէ ան

ալ մեղք չէ՞ ես: «Չատ» ը կուտես: Կուտե՛ս տէրտէր կուտե՛ս, չէ չէ ան մեզի կուտէ: «Յզըարց մերոց» ին հազդ քիչ մը կ'անցնի: «Գերբուց» ին վրայէն, լիտե՛ն լով, էֆէնտիմ, գերբուց ըլլալ չեն ուզերնէ. թո՛ղ խելքերն ին գլո՛խնին կենան: Փառք Աստուծոյ մենք ալ հայ քրիստոնեայ ենք մեզի՞ ին ջու գերբուց չեն ըներ: էֆէ՛մ:

— Անանկ է ես', անանկ է ես', ձայնեց նորէն աշխարհականներու խմբերգը միանուագ. ու բարեխրատն ալ շարունակեց:

— «Եւ շնորհ յոռաջիկայ» ին եկե՛ր մի, քեզի խուլա՛ն խուլա՛ն իզիւն, պոռա ու պոռա, կուզես նէ թող ձանդ մինչեւ Շնորհք էֆէնտին տունը հասնի:

Ընդհանուր քրքիջ մը պտտասխանեց այս կատակարանութեան, որ էֆէնտիին հանդարտացմանը բարեգուշակ նշանն էր:

— Հիմակ «ինտոր ընելու է» ն սորվեցա՛ր ես, տէր հայր, ա՛լ երթաս բարով: Տէր ընդքեզ ըսելով հրահանգիչ էֆէնտին պանդուխտ քահանան արձակեց:

էֆէնտի, յայտարարեց տէրտէրը ոտքի ելլելով, ատանկ խօսքերէն՝ ես բան մը չեմ հասկնար: Սըրբազանը եթէ կը հաճի թող հրրաման տայ, ու ա՛լ կիրակի օրերը ես սպասաւորութիւն չընեմ:

— Է, էն աղէկն ալ ատ կըլլայ, քրթմնջեց էֆէնտին արտեղութեամբ:

Պանդուխտ եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւն ըրաւ, երկու քահանաներ առանձին ողջունեց, եւ աշխարհականներուն ալ ընդհանուր մէկ բարեւ մը

տալով դուրս ելաւ:

— Ձայն բարբառոյ յանապատի անոր համար կը քաշեն եւ, ըսաւ հեղինակաւոր ազնուաշուքը իր քովիներուն:

Էֆէնտին ա՛լ խոնջ ու վաստակարեկ ժամացոյցը հանեց, նայեցաւ եւ «օ՛» մը թոցուց իր դարմացքին արտայայտութիւնը ժամանակին յոռաշացմանը համար: Անմիջապէս ոտքի ելլելով, «հրամեցէ՛ք, սրբազան հայր» հրաւէրը կարգաց եպիսկոպոսին: Քանի մը «հրամեցէ՛ք» ալ բռնոր ներկայ գտնուողներուն ուղղեց:

Ի վաղուց անտի, Հայրապետ Էֆէնտին ժամուն տօնախմբութեան օրը իր բնակարանը կոչունք ի մեծահաց սեղանի շուրջը կը համախմբէր պատարագւոր սրբազանը, քահանայից դասը, խորհուրդը ու երեսելիները:

Օրուանը միջադէպն այս հնաւանդ սովորութիւն չխանգարեց: Էֆէնտին իր առաջին ցնցումէն ուշաբերելէ յետոյ, ինքն իր վրայ ջանք ըրած էր ծանր խնդիրը անուշ տեղ կապելու գտնէ առժամարար, օրպէսզի հանդիսաւոր օւրախութիւնը չի հարամնայ:

Ամէնքը դուրս ելան խմբովին, Բակը գեռ երիտասարդները կըսպասէին, գանձանակը ձեռքերնին: Էֆէնտին գոհացուցանածք բայց մունջ բերան: Կը սպասէին եւ մօրացիկներն ալ, անոնք ալ օւրախացուց:

Թաղին միւս երկու քահանաներն եւս եկան միացան խումբին, որուն կցուեցան՝ քանի մը քայլ անջրպետօ՞ղ՝ լուսարարը, դպրագետը, դպիրները, ժամկոչ մը: Խորհրդարանէն քիչ մը առաջ բացակաւ

գտնուող քահանաներէն մին՝ բոլորովը գրտեց եւ տէր Յուսիկը իրենց մէջը չտեսնելուն, միւս քահանային ըսաւ

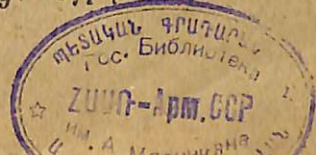
— Նոր պանտուխտը չիյտէ, իմաց տանք:

— Ձգէ՛, ձգէ, յարեց ազնուաշուք մը, ամէն մարդ իր ըրածը կը քաշէ:

Ք

— Ա՛տ անունն ալ ո՛ւրիշ միտքն է ինկեր հարցուց եպիսկոպոսը ժպտելով, երբ տիրացու Գաբրիէլը քահանայ ձեռնադրուած օրը փափաք յայտնեց Յուսիկ անունով վերածնելու Գեղացի տիրացուն: ազգային բոլոր սուրբերուն մէջէն Յուսիկ հայրապետին համար մասնաւոր հակում մը օւնէր բնաշուժով: Ձեռնադրուելէն քանի մը օտարի ետքը, երբ որ մը Գոլտայ թերթերէն տեղեկացաւ թէ Սուլթանը իր քուրան Պատրիարքարան զրկած էր ու Գաբրիէլըն ալ զայն խուճկով ու մօռով ընդունած էր: սրբութեան պատկերի մը պէս, «Ա՛խ Յուսի՛կ մը, Յուսի՛կ մը, Գոլիս Յուսիկ մը «չկար» ազաղակեց: Լուսաւորչին թողը Թիոդեոփանոս կայսեր պատկերը օտարուն տակ առնելով շարք ու փշուր ըրած էր: Տէր Յուսիկին այ սրտէն ձայն մը կըտէր որ՝ քուրան Պատրիարքարան հասած օրը եթէ ինք Գոլիս գտնուած ըլլար, անգամ մը եւս պիտի հաստատուէր «անունին տէրն է ելեր» ժողովրդական առա՛ին ճշմարտութիւնը: Երբ տէր Թաղէոս վախճանեցաւ, փեսան տիրացու Գաբրիէլը անոր յաջորդեց: Այդ թուականէն տասը

5993-66

արի հաջը, մեծ-կոտորածին, դուրսէն խուժան-
Տոմուզ գեղին վրայ ալ յարձակելու փորձ մը բրաւ-
Տէրաէրը հոն չէր. տարտգրեալը Պոլիս կը գտնուէր.
բայց գեղին երիտասարդները հոն էին: Այցելու-
ներուն ընդ յատուց գացին, ողին մէջ «ապաշխարու-
թեան ազօթքներ» հնչեցնելով: Ի լուր այդ ձայ-
ներուն, անկող հիւրերը լեղապատու փախան: Ու
անկէ ետքը կիները «ապաշխարութեան գանձանա-
կին» առջեւ երեսներն կը խաչակնքէին, եւ «զօրու-
թեանդ մեռնիմ» ըսելով զայն շերտառանդաբար կը
համբուրէին.

Ապաշխարութեան գանձանակին, ապաշխարհու-
թեան ազօթքներու մասին, ահա ինչ որ պատմած
են Տոմուզգեղցի երիտասարդները:

Տէր Յուսէփ նորընձայ քահանան «մեղաց քաւու-
թեան» սահմանուած ապաշխարհանքները բաւական
չհամարելով անոնց վրայ հատ մն ալ ինք աւելցուց-
ժամուն դուռը ապաշխարհանքի գանձանակ մը դն-
բաւ: Խոստովանանքի եկող ծերերը, կիները, աղ-
ջիկները կը գատապատուէին մէջը հինգէն մին-
չեւ քսան փարայ ձգելու. «ըստ շախու եւ մեծու-
թեան մեղաց» Տարի մը ետքը կիրակի առտու
մը տէրաէրը գեղին երիտասարդութիւնը հաւաքեց ու
գանձանակը ի ներկայութեան ամենուն բացաւ: Ե-
րիտասարդներէն երկուքը հետ առնելով քաղաք գը-
նաց: Բաժի մը օրէն վերադարձան: Յաջորդ կիրակին
տէր Յուսէփը հետեւեալ ծանուցումը ըրաւ:

«Ապաշխարհանքի գանձանակի արդիւնքովը սուրբ
եկեղեցոյս նուէր մը պիտի ընենք. ոսկի եւ արծաթ
ոչ ունիմք. ըստ առաքելոյն, բայց զոր ինչ ունիմք

ի սրտէ սամք. Աստուած ընդունելի արասցէ»:
Ժողովուրդը «ամէն» գոչեց: Երկու երիտասարդ-
ները խորանին առջեւ բելին հրացան մը գրին:
Տէրաէրը զայն օրհնեց եւ պատէն կախեց. փայտէ
խաչ մըն ալ քովիկը: Գանձանակն ալ նորէն տեղը
դրուեցաւ:

Տէր Յուսէփը հրացանը օրհնելէն յետոյ, նոր ա-
պաշխարանք մըն ալ երիտասարդներուն սահմանեց:
Խոստովանող այր մարդիկը կը պարտաւորէր «օրհ-
նեալ հրացանով» թռչուել զարնել ու մատող ընել.
«Արեւի պատարագն Աստուծոյ» կ'սէր, ինքն իր
ձեռքովը հրացանը պատէն վար առաւ, վրան խաչա-
կընքեց ու աչքին առջեւ մեղաւորները պատժին
գործադրութեանը հրահանգեց:

Եւր երկրորդ տախն ալ բոլորեցաւ. ապաշխա-
րանքի գանձանակն նորէն բացին: Այս անգամ ար-
դիւնքը երկու հրացան գնելու կը բաւէր: Ապաշ-
խարադիրը կոահեց, որ երբեմն երբեմն երիտասարդ-
ներն ալ ինքնաբերաբար գանձանակին բարեխօսու-
թեանը դիմած էին:

Տէր տէրը գեղի տղոց կարգալ կը սորվեցնէր:
Ձեռքելնին Ռուպէնսոն Գրիւզո տուած էր, որպէս-
զի ինքնօգնութեան զազափարը անոնց մտքին մէջ
մխէ. «Տեսէ՛ք կըսէր, Ռուպէնսոն իր կղզիին մէջ
քսան բարանոց երկաթի մը կտոր ոսկիի մեծ կտո-
րէ աւելի օգտակար կը սեպէր: Մենք ալ Ռուպէնսո-
նին պէս մեր գեղը կղզիացած ենք, Չորս կողմերնիս
անհաւատնորու ծովն է: Մեր ժամն լալ ոսկին ինչ
ընէ. երկաթի կտոր մը մեր գործը աւելի լաւ կը
տեսնէ»:

Գեղացիները երկաթախրութեան մէջ օր է օր կը յառաջդիմէին: Ի, հնցմէ Պոլիս գացողները հոն իրենց երկրացիներուն պանծացուցին նորահաստատ ապաշխարանքը, երկաթասիրական գաղափարներն ալ տածելով: Օր մըն ալ Տոմուզ գեղի Պոլսոյ պանուխտները ընկերութիւն մը կազմեցին, ապաշխարանքի գանձանակը չէն ու պայծառ մնալու նպատակաւ: Երկիր վերադարձողներն ալ հետեւին շրջանոր մը ժամուն նուէր կը բերէին:

Տիրացու Գարրիէլը քահանայ ձեռնադրուելէն առաջ օտարի ետքը, գեղին ժամը քսան հրացան եւ երեսունի չփ շրջանոր ունէր, «ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց»: ու քայլավարժ նշանտու երթաւ ասարդութիւն մը: Գնդակին սուլումը «ապաշխարութեան աղօթք» կը կոչուէր ժողովուրդին մէջ: Այդ աղօթքը իր զօրութիւնը կօտորածին օրը ցօյց առաւ:

Ապաշխարանքի գանձանակին հաստատութիւնը դիպուածական գաղափարի մը ծնունդ չէր: Ճրագրի մասն էր: Եւ Յուսիկ իր գեղը բարեկարգելու խորհուրդը շատոնց յացած էր, ամառին տիրացու եղած ատենը: «Թո՛ղ տէրութիւնները ՅԼ-ՌԿ յօղուածը գործադրել տալու ետեւէ ըլլան, կը խորհէր ինքն իրենը: Այդ օրուան սպասելով հանդերձ, եթէ առ այժմ քիչ մը մեծ մագի բարեկարգելու ըլլանք, գէշ պիտի չըլլայ: Ա. ելի բարին աչք չի հանր»: ու Ու կ'օղէր որ իր գեղը օրին մէկը ախր չ'ըլլայ անորն կենդանի օրինակ մը հանրիսանայ, եւ գործնականապէս ցօյց տայ ինքնապահպանութեան է՛ն, կտրուկ ժիշկը, որ ինքսօքն թո՛ն մ'ը կ'իջայնայ

Տեղ մը կարգացած էր թէ անգլիացիները իրենց տղոցը լողալ սովորեցնելու համար, զանոնք կը բռնին ջուրը կը նետեն առանց օգնութեան: Կը թողուն որ տապըլտկուելով, տապըլտկելով, տակ երթալով վեր ելլելով ինքզինքնին ազատեն ու իրենք իրենց ընտելանան ջուրին մէջ ապրիլ կարենալու գերութեանց: Մենք ալ կը տէր, ու զենք չուզենք առ տղոցը կը նմանինք: Մովն ենք ընկեր, մեր գլխուն ճարը մենք պէտք է տեսնենք: Եթէ սպասենք որ մեր ձայնը Պատրիարքարան լըսուի ու մեզ ազատելու գան — եթէ կրէք գալու ալ ըլլան — կը խեղդուինք կը լըմնանք»:

Նորընծան չուտով գործի ձեռք զարկու. բարեկարգման յաջողութիւնը նախ եւ առաջ կրօնքէն տակնկալելով: Գլտէր որ քահանան կրօնայ ժողովուրդը իր ուզած ճառքէն քայլեցնել շրջանորի ալն ազգեցութեան զոր խղճման քննարկուն վրայ ունի: Այս մասնութեամբն էր որ ապաշխարանքի դանձանակն ու աղօթքը հաստատեց:

Ձէ՛քրվ ինքնապաշտպանութիւնը իր «նեքին քաղաքականութեանը» հիմն էր. իսկ «արտաքին քաղաքականութեան», այսինքն թիւք ինքանութեան հետ յարաբերութեանց մէջ «պատեհականութեան»: որ է վ'ը վար յարմարելու վարդապետութեանը կը հետեւէր: Որոշեց գանգատի համար առաջնորդայան չդիւել:

«Ճէրտէլը առաջնորդին կազերէ, կըսեր. «առաջնորդը՝ Պատրիարքին, Պատրիարքը՝ սատրապմին: Մի՛ մեռ իր իշուկս, գարուն պիտի գօյ՝ առօտայ պէտի ուտեալ: Ու Հայոց պաշտպանութեանը համար

Սատրագամին դիմուժը կը նմանցնէր «տանձին պահպանութիւնը արջէն խնդրելու» միամտութեանը կը ջանար ամեն գործ կարճ երկայն իր ձեռքովը կտրել, լմնցնել: Մերթ կծու լեզու, երբեմն աղայանք, այսօր սպասնալիք, վաղը քանի մը գանձկան, ուժանըր պարագաներու մէջ քանի մը մէծիտ մեծ սպիտ նպաստեցին գեղին կրամ տառապանքներուն թեթեւացմանը:

Կանգրադոնար, թէ տգիտութիւնը աղտոտութիւնը, ուտեստի անհագութիւնը ժողովուրդին շատաւելի աղէտարեք են քան թէ կառավարական հարստահարութիւնները: Հայ գեղացի այդ չարիքներուն դէմ մինչեւ աստիճան մը ապստոփելու համար ո՛չ Պերլինի դաշնագրին ո՛չ Պատրիարքարանին, ո՛չ Դրան միջամտութեանը ակնդէտ սպասելու պէտք կար: Ինքը Պոլսէն մէկ քանի թերթ կը ստանար, ու գրքեր ալ կընդունէր: Մասնաւորապէս առողջաբանական հրատարակութիւններն էին իր հետաքրքրութիւնը գրաւողները: Կը ցաւէր սակայն որ Պոլսոյ մամուլին մէջ քաղաքական անպէտ տեղեկութեանց եւ խորհրդածութեանց շատ լայնիկի բաժին մը յատկացնելով, անդին կը մոռցուին այն նիւթերը որոնց ընթերցումէն ժողովուրդը՝ մանաւանդ երկրին ժողովուրդը, կրնար սքանչելապէս օգտուիլ իր բարոյական ու նիւթական բարեփոխմանը համար: Կարողածներէն սորվածները կը ջանար հնարաւոր եղածին չափ գործադրել տալ: Օրինակի համար, գեղը առատ ջուր ունէր, ոչ տէրտէրը ծայրայեղ խստութեամբ հոկեց ժողովուրդին մաքրութեանը: Աղէկ չը լուացուողներուն հազորութիւն չէր տար: «Աստ»

ուսած ո՛չ միայն մաքուր հողով, այլ եւ մաքուր մարմնով ալ պէտք է ընդունիլ» կը խրատէր: Պոլիս գացող իր աշակերտներուն յանձնարարեց կարգ մը ընթացիկ գեղեր զբիւր, ի միջի այլոց՝ գիւրին: Հիւանդները կը դարմանէր առողջարանական եւ բժշկական հրատարակութեանց օգնութեամբ:

Լրազիրներուն մէջ խոզին օգտակարութեան վրայ տեղեկութիւններ կարգալուծ, որոշեց մանմետականներուն տանիք կեդանիներէն գեղը քանի մը հատ մացնել: Ըսու չըջաւ մինչեւ Էրզրումէն խոզ ճարեց ու գեղը բերել առաւ եւ արտերը օայլպեց: Բազմածինը կ'աճէր ու կը շատնար առանց ժողովրդեան բեռ մը ըլլալու: Վեց ամիսը անգամ մը տասնհինգ քսան ձագ ցընկնելով: Տարին հազիւ մէկ երկու անգամ միսի երես տեսնող գիւղացին, հիմակ յաճախակի խորավածի համ կ'առնէր:

Այս խոզարւծութիւնը գեղի ապագային վրայ օգտակարապէս ազդելու առիթ մը եղաւ: Օրին մէկ, թիւրք գինւորները այդ գեղը իջան, ուր շատոնց էր այցելած չէին: Ուզեցին, ըստ սովորութեան, կերակրուիլ, բայց խոզէն զատ ուրիշ անասուն չի տեսան: Հարիւրապետը սաստիկ բարկանալով ոչնչը ծնեց: Տէրտէրը վրայ հասաւ. ողբաց խաշնամակին ըրած կատարածներուն վրայ, ըսաւ թէ իրենք ալ աղքատութենէ ստիպեալ այդ աղտոտ կենդանին կը պահէին: Գանդատեցաւ երաշուձեան մասին, ու խօսելով խօսելով, հարիւրապետը մինչեւ իր անակը տարաւ: Հոն քանի մը հակիթ ճատեց, ճուտ մը մորթեց եւ մարդուն հրամցուց: Հասկցուց թէ «ուսնեցանին չունեցածնին ան էր»: Ետքէն ալ թրբ-

քին ափը առամնավարձք մը դրաւ: Զինւորականը՝ կշտացած՝ զօրքերը վերցուց տոճուղներուն զիւզը ուտելիք չկայ» ըսելով: Անցան գացին մէկ երկու ժամ անդին գտնուող Իբիրա մեծ գեղ մը: Հոնսեղի քիւրսերը գիտէին թէ իրենց դրացի հայոց գեղը խող կար: Արգէն տոճուղարըն լեռնի—խողքուրուն գեղը — կանուանէին զայն. զօրքերն ալ գործը մեծցուցին. ամբողջ գեղը իրենց աչքին խողով ծածկուած երեւցեր էր: Այդ այցէն յետոյ, «տոճուղարըն քէոյի»ն ժողովուրդին բերանը «Տոճուղքէոյ»ի փոխուեցաւ ու մինչեւ իսկ կէս պաշտօնական յորջորջման պէս բան մը եղաւ: Ենթին խողքերու համբաւին, ա՛լ այդ կողմէն անցող շարձող անօթի զօրքերը գեղը կանգ չէին առներ:

Հարկանաւաքներն ալ, նախապէս կշտանալէ յետոյ հոն գալու խոնկմութիւնը կունենային: Այս ամէն առաւելութեանց վրայ կը բարգուէր տուրքէ ազատագրուէր: Ողբը անտէր կենդանի մը կը սեպուէր, արտերը ինկած ինչպէս թռչունը օդին մէջ, ոչ ոք անոր համար տուրք վճարելու պարտական էր: Ու կտավարական պաշտօն'աներն ալ մտքերնէն բնաւ չէին անցն'ր խողին ձեռք դպցնելը: Զգուանքն՝ ալ սրբութեան պէս սարսափազդեցիկ է:

— Ա՛խ, կրտսր աէր Յուսիկ, եթէ Հայաստանի ամեն գեղերն ու քաղաք'երը խողով լեցուին, հարբտահարութեանց խողիլը արդէն մասամբ լուծուած կ'ըլլայ:

Գարօն գեռ պատիկ աղայ եղած ատենը «անհա-

ւատներուն» դէմ առելու թեամբը արդէն ապագայ մը կը խոստանար: Ասէն անգամ որ մտաւայ գեղ մը երթար, էտ չէր դառնար. առանց ճամբան թիւրքի ու քիւրսի լակոտներու հետ կոսութիւնը բոնուած ըլլալու: Նախադասակր միշտ ինքը:

— Ինչքէն ի՞նչ ըրին որ անոնց զարկեր կը հարցնէին:

— Բան մը չըրին:

— Է, ինչո՞ւ զարկ'ր:

— Անհաւատ են:

Գեղին տէլ տէրը մօրու քին տակէն խողարով կը մրթմրար:

— Սրիկ փշիկ պատիկուց յայտնի է:

Հայրը գեղին հարուստը հետեւ բար եւ խոնկմութեան մալմնացումը, քանի մը սպառակով կը վարձատրէր տղուն կրօնամուրթիւնը:

«Ասանկ մեծնայնէ, օր մը ամբողջ գեղին շխուռն փոխանք պիտի բերէ» կըսէր: Ու տերտիրօջը վրայ վազելով կը պահանջէր զաւակին խիստ ապախարանք դնել: Տէր թագէտ սակայն Գարօյին կը խնայէր, միայր զայն իրեն փոսայցնել ըլլալու էր: Տղուն հարբ հարուստ էր, այսինքն՝ գեղին երկու մեծագոյն արտերուն տէրը, ու դաւակն ալ մէկ հատիկը: Գանձան ալ օղջիկ մըն ունէր միայն: Օրին մէկն ալ երկու կողմէն հաւանեցան խնամախալու:

Գարբէլու սպագային իր աներոյը պիտի յաջորդէր: Տէրտէրը սկսաւ իր փեսացուին կտրալ գրել սորվեցնել: Աշակերտը քիչ ատենէն վարժապետին բարբ փեսածը ինքն ալ սորվեցաւ: Կարգալու արդէն ուրիշ բան չկար, բայց եթէ ժամական մէկ

երկու գիրքը Սահայն տէր Թագէտս ուրիշ հատոր մըն — ունէր, կլորիկ, գունդիկ, սեւուկ կողքով, զոր երբէք աղուն ձեռք տալ ուզած չէր: Փարօն քանի մը անգամ գոյն ընդնմարած էր ու օր մըն ալ յամարձակած էր իննդրէր: Իբր պատասխան՝ ապաշխարանքի ենթարկուեցաւ: Տէրտէրը ի՛նքն իսկ ամէն անգամ օր աչգ գիրքը բանար ամեղայ, ամեղայ, կը գոչէր: Ո՛չ ժամարար եղած օրերը, ո՛չ սօն օրերը դասն սնուկէն դուրս կը հանէր: Բայց Գարօն ալ խորհրդաւոր հատորը օր մը ձեռքն ունեցաւ: Տէրտէրը գինքը գործի մը հատար քաղաք խրկած էր. բան մը ժողոված ըլլալուն՝ համբէն ետ դարձաւ ու շիտակ տէտիրոջը տունը գնաց. Մարդը գուրս ելած էր, գիրքը բոց թողած ակնոցն ալ վրան: Որովն զաղտնի պահէս, ուրիշ կառչոյ գրել գիտցող չկար: Գարօն գրքին վրայ ինկաւ, նախ կողքը կարգաց ոսկեզօծ խոշոր ցատերը՝ «Աստուածաշունչ»: Սկսաւ թղթաւել: Գիւրու թեա՛մը կը հասնար. ուստի եւ հատ կաններ, ինքզինքն ընթերցումին ատեն՝ կը մտնար օր տէրտէրը կըրնար յո՛ր կարծալ, երբ մէկէն մէկ «վա՛յ անթիմալս բացակ ուշու՛մը լսեց, ու երեսին արտակ մը շառաչեց: Տէր գիրքը աղուն ձեռքէն յափշտակեց, ու նոյնեան իր արարը երթալով կրակ վառեց եւ Աստուածաշունչը խարուկեց, յիշելով «վա՛յ մարդոյն այնմիկ, այր ձեռն գոյցէ գայթակղութիւն»: Երբ գիրքը կը վառէր տէրտիրոջը աչքերն ալ լիցուան:

Աշխարհարար Աստուածաշունչն էր: Օրին մէկը անձանօթ մը գեղն եկած էր, իշու վրայ հեծած, հետն ալ պայուսակ մը: Տէրտէրը փնտրուելով մէկ տեղ

նստեր խօսեր էին: Այդելուն աստուածալախ մէկը վերենար, անուշ լեզու. Երբ պիտի մէկնէր, պայուսակը բացաւ. մէջէն դիրք մը հանեց եւ տէրտէրին նուիրեց, վասն «Աստուածաշունչ» գրուած էր. քահանան դիրքը պապաւ ու ճակտին գրաւ: Աստուածաշունչ անունը լսած էր, երեսը տեսած չէր: Մարդը քանի մը հըս ալ ձգել ուզեց, բայց տէրտէրը անօգուտ հակաբեց զանոնք ընդունիլ. կարգալ գիտցող ուրիշ ոչ ոք կար: Մարդը մնկնելու ելաւ. տէրտէրն ալ հիւրին կրնկերանար. ճանապարհէն հանդիպեցան խուճը մը գեղացիներու որոնք տէրտէրին «օրնեա՛» ըսին ու քովինն ալ բարեկեցին: Ասիկայ օտարական ըլլալով, իրենց ուշագրութիւնը գրաւեց: Խուճքին մէջէն մէկը մարդունդէմքը յիշել կը թուէր. ուշի ուշով երեսը նսեցաւ, ու մէկէն մէկ գոչեց:

— Պատուելի, դուն հոս ինչ բան ունիս:

Քանի մը շարաթ առօջ քողաքը անոր հանդիպած էր, կուրի մը ատեն, որուն ինքն ալ միջատելով մէկ երկու բունցք ալ պատուելիին գլխուն ինք իջեցուցած էր:

— Հո՞ս ալ Տիրոջը խօսքին համար եկեր ես, հ՞ա, շարունակեց: Ու տէրտէրին գունալով պատահ:

— Տէրտէր, սա մարդը բռնօ՛ է. դուն ատոր հետ ինչ բան ունիս:

Տէրտէրը շուարտով, սխաւ խաչակնքել, «ճալին մեղք», հալածին գեւք» ազգակեցով: Ամբողջ մարմնովը կը զողար: Գեղացիները պատուելիին վրայ թափեցան եւ սկսան օփել. Մարդուկը հաղիւ թէ կրցաւ իշուն վրայ նետուիլ ու փախչել, պայուսակը

հոն թողլով: Ինչ վերջ բոլոր գեղը հաւաքուելով՝ կրակ վառեցին ու գրքերը այրեցին: Տէր Թադէոս տուն վազեց: Միկուն չէր ըսած, թէ ողջակիզեալներէն հատ մը փրկուած էր: Ինքն ալ դայն ամբասպէս պիտի զոհեր: Կրակին տայէն առաջ, մէկ մը աչքէ անցընելու փորձութիւն ունեցաւ: Բռնուեցաւ դամ, Եւա, Կոյէն, Արէլ, Նոյ նահապետ, Յովսէփ գեղեցիկ անուննէն, ը լսած էր, բայց ինչ ըլլալին մատրամասնօրէն չէր գիտեր: Խարոյկը միւս օրուան պահեց: Միւս օրն ալ ձեռքն առաջ չդնաց: Կը նզովէր բոթը եւ կը լափէր գիրքը:

— Իրտութեան ծառն ալ ասանկ ըլլալու է կըսէր ինքնիրեն. Ան Եւան ալ ինծի պէս մէկ մը բռնուեցաւ: Վաղը աս գիրքը էրեմ ազոտիմ. ես ալ չպատժուիմ:

Միւս օրը՝ «Աստուծոյ օղորմութիւնը» մեծ է ըսելով, այրուած յաջորդ օրուան կը ձգէր: Զգձգուած հասաւ մինչեւ այն օրը, որ ուրիշին պի մեղքի պատճառ եղաւ: Առաջին Սափով այրեց լմացոց, խղճմտանքի խայթէն ազոտեցաւ: Խղճի թեթեւացում մը որ սրտին շատ ծանր եկաւ:

.*

Դարբիէլը միտքը դրու այդ Աստուծաձայունչէն քաղաքը փնտռել, բայց խուզարկութիւնները ոգուշաւորութեամբ ընելու հարկը զգալով: Տէրաբիւն ընթացքը իրեն ննթադրել կուտար, թէ «տակը բան մը ըլլալու է»: Սակայն ինչո՞ւ Ո՛րեւ ենթադրութիւն չէր կրեար ընել: Դարուան յաճախ քաղաք

կերթար: Տէրաբիւնն ու վարդապետները իրեն ծանօթ էին, ինչպէս եւ դպրոցին վարժապետները որոնցմէն լրագրի կառնէր կը կարգար: Անոնց ճարպիկօրէն հարցոյ մներ ըրաւ Աստուծաձայունչին վերայ: «Հոս չկայ. կ'ըսէին, շատ սուղ է: Վանքը հատ մը ըլլալու է, բայց ձեռագիր է, դուրս չեն հաներ, մարդու ցոյց չեն տար»: Աստուծաձայունչ ըսելով ամէնքն ալ գրաբառը կը հասկնային:

Վարժապետնեմուն մէկուն՝ Արշալոյն՝ մասնաւոր համակրանքը կը զգար: Օր մը երբ մեկտեղ կ'երթային, անիկայ արմուկովը Դարբիէլը մշտեց. քովերնուն ճիւղակէլի մարդ մը անցած առեւ:

— Զեր գեղը ծեղ կերած մարդը աս է, ըսաւ:

— Բոթը. հարցուց դադալով:

— Նոյն ինքն պատասխանեց վարժապետը ծիծաղելով: Արշալոյն Պօլսեցի էր ու ազատամիտ բայց պաշտօնը գինք խոհեմութեան կը պարտաւորէր: Դարբիէլը քաղքէն չըլլալուն՝ վարժապետը կը համարձակէր իր ժպիտը բոլորովին չի զսպել, ու նաեւ քանի մը ալ խօսք ըսել:

— Մարդուն գրքերն ալ այրեր են եղեր, աւելցուց հեղնօրէն:

— Այո՛, բոթի գրքեր են, էրեր են:

— Է, բոթի գիրքը ինչ է, գիտե՞ս:

— Բոթի գիրքը բոթի գիրք է, ինչ պիտի ըլլայ որ: Կարչացողը գծիւք կերթայ:

Այս գեղջկական պարզամտութիւնը շատ զուարճացուց Պօլսեցի «միւսին», որ բոթի գրքերէն այլպէս տարբեր ընթերցանութիւններով պարագամ էր, առանց զէպի գծիւք սղեւորութեան մը

երկիւղին:

—Աս բոթթի գիրք ըսածնին Աստուածաշունչ է ըսաւ ընկերընջ:

Տղուն շունչը բռնուեցաւ «Աստուածաշունչ» անունը լսելուն: Անյոյս կորսուած սիրելիի մը հետքը կարծես մէկէնիմէկ դատած ըլլար: Բայց միտքը կը մթազնէր երբ վարժապետը «Աստուածաշունչ» ու «բոթթ» բառերը իրարու կը կցէր: Հրեշտակն ու սատանան մէկ կրնա՞ն ըլլալ:

— Բոթթները ստուածաշունչ կ'ունենան, հարցուց շուարած:

Վարժապետը խնդաց:

— Ի՞նչու շունենան: Անոնք ալ քրիստոնեայ չե՞ն մի, ըսաւ:

— Քրիստոնեայ մի: Վարժապետ, վրաս կը խընդա՞ս: Պահք ու ծով չորնոցը ընտո՞ր քրիստոնեայ կըլլայ, ընդդիմաբանեց Գարօն:

Արշամ չուզեց աւելի առաջ ելթալով խեղճ արան լորովին դայթակղեցնել: Գիտէր որ գեղացի միամիտը մէկէնիմէկ իր գաղափարներէն բան չէ հասկնալ, սռա՞ց նախապարաստութեան:

Ու գուցէ դուրսը շատախօսութեամբը իր գլխուն փորձանք մըն ալ բերէր: Խօսակցութեան նիւթը փոխել ուղեց, բայց Գարբիէլին միտքն ա՛լ խոռվեալ էր: Անշուշտ վարժապետը վրան կը խնդար «բոթթները Աստուածաշունչ ունին» ըսելով: Բայց տէրտէ՞րն ինչու գինքը պատժած էր: Այո՛ անոր ձեռքին Աստուածաշունչն էր. զայն քիչ մը կարողուն համար էր, որ ապտակ կերած էր: Ինչու: Եւ ինչո՞ւ տէր Թագէտոս այդ Աստուածաշունչը երբէք իր ձեռքը

տալ չէր ուղած: Ինչո՞ւ ի՞նչ կար: Խեղճ տղուն ուղեղը խժտուեցով լեցուած էր պիտի ճայթէր: Ա՛լ չդիմացաւ:

— Արշամ էֆէնտի, ատ Աստուածաշունչէն հատ մը ինծի կրնոս ճարել խնդրեց:

Վարժապետը տղուն երեսը նայեցաւ ուշագիր: Չէ՛ անիկայ իրեն խաղ մը պիտի չխաղար:

— Ինծի երթանք ըսաւ:

Անխօսուկ քայլելով մինչև վարժապետին առեւը գաց՛ն:

Սենեակին դուռը կղպելէ յետոյ, վարժապետը սնտուկը բացաւ, ձերմակեղէնները դուրս հանեց. անոնց տակէն թուղթերն ու գրքերը: Խորը, լաթերու մէջ պլլուած, կլորիկ գունտիկ գիրքը, որուն սեփ ու սեւ կողքին վրայ ոսկեշող տառերը կը փայլէին, Գաբրիէլ ղողղողալով ձեռք առաւ ատ գիրքը: Բացաւ նայեցաւ: Նոյն էր ինչ որ տէրտէրին քով տեսած էր:

— Թէ որ կուզես հետդ ա՛ն տար քեզի ըլլայ, բայց մարդ չը տեսնէ ըսաւ վարժապետը:

Գաբրիէլ ուրախութենէն ինքնիրմէն դուրս ելաւ: Բայց ի՞նչու «մարդ չտեսնէ»: Աստուածաշունչը ինչու գաղտնի պահուի: Ի՞նչ կար որ վարժապետը զայն սնտուկին խորը պահուըացուցած էր: Ա՛լ Արշամը բացուեցաւ «քովդ խոստովանանք մնայ» ըսելով, պատմեց ինչ որ տէրտէրին տունը գլխուն եկած էր: Վարժապետը ա՛լ չխնդաց. Դէմը անմեղ ու լուրջ տղայ մը կար, որուն հետ հօգեբանօրէն պէտք էր վարուիլ:

— Բարեկամս, ըսաւ, հիմակ դուն ատ գիրքը կար

Թեանը սր յարութիւն պիտի տայ իրեն, եւ պիտի միայնէ հոգիին այսպէս եւ ազգութեան գաղափարը կը ննջէր գեղացի պատանիին որտի՛ն խորը, կըրօնքին պատանքներուն մէջ պլլուած: Հայոց պատմութիւնը եղաւ փողը Գարրիէլին, որ մահաքունը արթնցուց եւ հայութեան հոգի միատարրեց:

Իր հողը հիմակ այլեւս պազ նիւթ մը ջէր իրեն համար. անիկայ պատմութիւն օւնէր. կեանք կը բղխէր անկէ: Հոն Հային ու Վարդանը, Յուսիկը ու Ներսէսը ապրած էին. եւ ինքն այդ հողին զաւակն էր, անոնց զաւակն էր: Լեռնե. ու ձրերը լեզու ելած իրեն հետ կը խօսէին: Երբ քարայրէն կը մեկնէր, ընթերցումներէն սարսուռն, իրեն կըթուէր իբր թէ այն գիւցսզանց ստուերները կը յածէին իր շուրջը: Երկիւղածութեամբ կանդ կառնէր, ու որտէ՛ն Արտաշէսին եւ Տրդատին պաշտօն կը մատուցանէր:

Անցեալին խանդավառ սիրտը կարիւնէր օրուան Հայաստանին համար: Ու բան մը ընելու անկարողութիւնը զգալով, երբեմն փորձութիւնը կուռնենար անիծելու այն օրը, երբ Աստուածաշունչը ձեռքը անցած էր, եւ իրեն՝ քիչ մը ինքնազարդաման պատճառ եղած: «Միայն գիշերը ցոյց տալու համար ինչո՞ւ կոյրին աչքը բանալ» կ'ողբար:

Արշամը այլեւս Գարրիէլին ազգասիրութեան խոստովանահայրն էր՝ վշտերուն ցաւակիցը, ու նաեւ սփոփիչը: Նոանդուն երիտասարդ մը այդ վարժած պետը: Պոլսոյ թաղային ղպրօցէ մը չըջանաւարտ, Թիւրքիոյ մայրաքաղաքէն մեկնած էր Ներսէս Պատրիարքին իշխանութեանը է՛ն յուսատու օրերը:

Երբ հայ ժողովուրդը ամէն գիշեր կը պառկէր անուշ երազովը թէ առտուն ինքնավար Հայաստանի մը մէջ պիտի արթննար: Հետը կը կրէր իր հաւատքը զոր կը ջանար տէրտէրցուն ալ փոխանցել:

— Վեց պատմութիւնները ինչե՛ր պիտի ընեն, ըսպստէ, սպստէ. կ'ըսէր բորբոքած.

— Թէ որ ընելու չըլլա՞ն նէ, կը հարցնէր գեղացին, որ թէեւ քիչ շատ ուստ մ ստացած, բայց միշտ կը մնար դեղացի—կասկածոտ դժուարահաւան:

— Հէչ անանկ բան կըլլա՞յ, կառարկէր վարժապետը, պոլսեցիի մը դիւրահաւան հոսնոտութեամբ:

Երկու տարի եւս անցաւ ու Հայաստանի վիճակը ո՛րեւ է նոր փոփոխութիւն չը կրեց: Վարժապետը քիչ մը թուլնալ սկսած էր, երբ Բաֆֆիին պետը քիչ մը թուլնալ սկսած էր, ինքը կարգալէն յետոյ «Խնթը» ձեռքը անցաւ: Ինքը կարգալէն յետոյ գիրքը Գարրիէլին տուաւ: Անիկայ տասնհինգ օր վերջը քաղաք կը վերադառնար, «փրկութեան ճամբան հիմա՛կ գտանք» ըսելով: Վարժապետին հետ խորհրդակցեցան: Բաֆֆիին գրեքը պէտք էր բերել տալ եւ ժողովրդին մէջ տարածել:

Ժողովուրդը պէտք է կուրի պատրաստենք, կըսէր տէրտէրացուն: Մենք մահմէտականներուն կանակէն հանոյելով չէ որ պիտի փրկուինք: Դայլը կանակէն հանոյելով չէ որ պիտի փրկուինք: Գայլը կանակէն թողը տարեր է, ան ալ միթիթարուեր է պաշաւին թողը տարեր է, ան ալ միթիթարուեր է որ գայլին ետեւէն հինգ մատովը մուր է տուեր: Դայլին բերնէն հայրենիքնիս պիտի ազատենք կրակին լուսէն անիկայ ահաբեկելով:

Անկէ ետքը սկսան խերհուրդներ յղանայ, ծըրադիրներ պատրաստել:

Մինչ այժմ ինչ այն, Գարրիէլ քսանը կանց-

նէր. տէրտէրին աղջիկն ալ տասնչինգը մտած էր. Ամուսնացումը որոշւեցաւ ու կատարուեցաւ. Գանի մը ամիս ետքը Գաբրիէլին հայր կը Տնունէր, երկու տարի ետքն ալ տէր Թաղէսուր, Տիրացու Գաբրիէլը՝ մանչ զուակի մըն ալ հայր՝ աներոջը յաջորդեց:

Հայոց հայրապետներէն Յուսիկը իր սրտին տիրած էր. Անոր մէջ կը տեսնէր նիւթական ուժին վրայ գաղափարին յաղթանակը: Ծերուկ եպիսկոպոս մը բոս իր Երեւակայածին. միսինակ առանց ղէնքի գիմարած էր կայսերու եւ թաղաւորներու: Տրբացուին համար Պոլսոյ Սուլթանը Դիսկոնտրանն. սին կը նմանէր, ու ամէն եկեղեցական ալ Յուսիկ մը կրնար հանգիստնալ: Այդ սէրէն ու զաւարտիքն մղուած, Յուսիկ անունով քահանայանալ փափագեցաւ:

*

Նորնծային քարոզներուն համբաւը տարածուեցաւ չրջակաները: Աղէկ եղանակին թէ՛ մտիկ գեղերէն, թէ՛ քաղաքէն ժողովուրդը տէր Յուսիկը լսելու կազար: Բազմութիւնը կը հաւաքուէր գերեզմանատունը երկիւղած լուսթեամբ մտիկ ընելով իր սրտին խօսող պարզուկ լեզուն: Արշամ միշտ ունկնդիրներուն մէջ էր, կը սիրէր ու կը յարգէր տէր Յուսիկը, որուն ինքզինքը հոգւոր ու մտաւոր ծնողքը համարելու իրաւունքը ունէր: Մտերիմներ էին: Օր մը վարժապետը տէրտիրոջ գիտողութիւնը բաւ, թէ քարոզներուն Աւետարանէն բնարան չէր

դներ: Միշտ հին կտակարանը Գործք առաքելոցը կամ ազգային սուրբերը կը յերչնչէին զինքը:

— Հին կտակարանն ալ Սուրբ գիրք չէ՞, հայցոց տէրտէրը ժպտելով:

— Անանկ է Սուրբ գիրք է, բայց Աւետարանն ալ շատ անուշ է, պտտոխանեց վարժապետը:

Տէր Յուսիկ քանի մը բոպէ վարանումէ յետոյ, ըսաւ.

— Չ՞՞ վախնար որ շատ անուշութիւնը մեր ժողովուրդը մեղկացնէ:

Դիտողութիւնը նոր էր, Արշամ սկսաւ մտածել:

— Կը տեսնես, եղբայրս, շարունակեց տէրտէրը, որ մեր աթորները վարողները եզներ են: Մեզի կեանք տուող ցորենին ալ պտտիկ հատիկները ունենալու համար խոչոր խոչոր, ուժով եզներ պէտք են: Գառնուկով արտ կրնանք հերկել:

— Անչո՞չտ ոչ:

— Մեր ազգին բարոյական կեանքն ալ ատ դաշտերուն կը նմանի. մտնաւանդ որ խոպանացեալ անմշակ է, ու հիմակ տուամ հող դալձած է:

Գառնուկին քաջած արորովը չենք կրնար հոն աղօս բանալ եւ սերմնագածք ընել:

Արշամ ձախ ձեռքին մատներովը իր պզտիկ սօքուքը սկսաւ արագ արագ քաշկոտել: Տէրտէրը վերջն ո՞ր պիտի բերէր: Սա կոչտ գեղացիին մէջ նոր մարդ մը երեւան կուգար. իր մտքէն չանցած:

Տէր Յուսիկ յալձնապատան մը չըլլալուն, մեծ գոհունակութիւն պիտի զգար եթէ մտածութիւններուն վաւերացումը իր վարժապետէն լսէր:

Մեծքը ամփոփելով, դառնանք կարճատոտ բանա-

ձեւեց:

—Քրիստոսը, ըսաւ, իբր գառն Աստուծոյ կը ներկայացնեն: Գառնուկը կը սիրենք կը փայտայտենք բայց առանց իրեն ալ կրնանք ապրիլ: Իսկ կեանքերնիս եղէն է, վասնզի ուժովն ա՛ն է:

Ու երկինք նայելով, յարեց:

—Ուժովը մեկալն է:

Արչամ ալ ինքնաշարժամբ վեր նայեցաւ, իբր թէ ինքն ալ բան մը տեսնել հաւտար. ու բան մը չգտնելով հարցուց:

—Մէկա՛լը ո՞վ է:

—Եհովան. եղաւ պատասխանը:

Տէրօ՛քէրը իր գաղափարը պարզեց:

—Ես շատ մտածելով՝ համոզուեցի եմ որ, ըսաւ մեր ազգին համար Տէր Եհովային հովանաւորութիւնը պէտք է: Եզիպտացիներուն ձեռքէն իր ժողովուրդը փրկողն ան եղա՛ւ: Մենք ալ փարաւորուն գէրին ենք: Եհովային խրատներուն մտիկ ընելով պետի ազատինք:

Արչամըն երեսը կ'այլակերպէր, աչքերուն մէջ փայլ մը կը շողար, օրմէն տէրօ՛քէրը աղգուեցաւ. ու քաջալերուած՝ իր տեսութիւնները աւելի պարզեց: Տէր Եհովան իր ժողովուրդը տանջողին գլխուն ամէն փորձանք կը բերէր: Եզիպտացիներուն զաւակներն ալ սպաննել տուաւ, անոնց ոսկեղեններն ու արծաթեղէններն ալ Իսրայելացիներուն հալալ ընել տուաւ:

Այս յիշատակներէն բոբրոջուած, տէրօ՛քէրը զայրոյթի թեթեւ չեշտով մը աղազակեց:

—Հիմակ օրհնած, դ՛ւն ըսէ, ես ժողովրդիս ընտօ՞ր խրատ տամ որ բաճկունակդ առնողին, հանէ շապիկդ ալ տուր: Աս նորովեալ անհատները շապիկնիս իրենք ձեռքովն կը քաշեն կը հանեն, մեր հանել տալուն չեն սպասեր: Ելլեմ ժողովրդին՝ «մօ՛րթդ ալ տո՛ւր» պատուիրե՛մ: Արգէն ա՛ն ալ կ'առնեն: Շիտակը, Աստուած թող մեզք չհամարի իմ բերանս առաջ չ'երթար ժամ եկողին խրատտալ. որ մէկ եւեսիդ զարնողին, միւսդ ալ գարձուր: Աս շուները մեր քէֆին չեն սպասեր որ աջ կամ ձախ երեսնուս զսրնեն: Աջի՛ն ալ կը զարնեն, ձախի՛ն ալ կը զարնեն քթերնո՛ւս ալ կը զարնեն, կռակնո՛ւս ալ կը զարնեն, սրտերնո՛ւս ալ կը զարնեն: Կը զարնեն, կը զարնեն, կը զարնեն: Ալ սեղ մընա՞ց որ դարձնենք եղբայր դո՛ւն ըսէ:

Պոյսեցի վարժապետը զգածեալ լուռ կը մտար: Աշակերտը հիմակ ինքն էր: Տէրօ՛քէրը մահմտական ին ձեռքէն ոսկրոտի դարձած հայ գեղացին կը խորհրդանշանէր:

—Ակն ընդ ակա՛ն, ասամն ընդ առաման, ա՛ս է ձեր Եհովային կամքը. եւ ես ալ ժողովրդիս ասանկ կը պատուիրեմ: Ի՛նչ կ'ըսես, գէշ կ'ընես նէ՛ շիտակը գրուցէ հարցուց քահանան:

Վարժապետը՝ յուզուած, երկու ձեռքովը տէրօ՛քէրը աջը քաշեց համբուրեց:

Աշնան երկուշաբթի առտու մը Արչամ յանկարծ գեղը եկաւ: Առջի օրը քարոզ լսելու համար հոն գտնուած ըլլալուն, տէրօ՛քէրը զս, մացաւ այս յան-

կարծական վերադառնին:

— Խէր ըլլայ, հարցուց:

— Սարը երթանք պատասխանեց վարժապետը խորհրդաւոր:

Մէկտեղ ճամբայ ինկան:

Ա՛լ յատուցի վեր էր որ տէրտէրը իր գրատունը թաքտուցի մէջ ծածկելու պէտք չունէր. մանաւանդ որ գրաբար Աստուածաշունչ մըն այ աշխարհադարը փոխանակած էր: Բայց սարը խորհրդաւոր Քորեքն էր. ուր պատանի Գարրիէլը երազած խորհած, ու մարդ եւ հայ եղած էր: Հոն՝ կ'երթար, մեռակ կամ իրենններովը, ամէն ատեն որ Ենովայէն ներշնչուէ. լու պէտքը կը զգացուէր: Ատ ո՛ն այ գացին սարին կատարը հանդիպան. այնանային հեշտ արեւով արբշիտ:

— Երեսէք կը տեսնուի որ հրձուանքի մէջ ես: Ուրախ լուրեր ունենալու ես, հարցուց տէրտէրը:

Վարժապետը ծոցէն ծրար մը հանեց, թուղթի մը մէջ փոթթուած, ու խնդալով երկնցուց տէրտէրին. որ

— Ի՞նչ է, հարցուց:

— Բա՛ց, տե՛ս, ըսաւ:

Բացա՛ւ: Լրագիրներ էին. մէջէն ծալլուած: Պոլսոյ թերթերը կը ճախնար. ասոնց ձեւն ու տառերը իրեն անձանօթ էին:

— Դարձո՛ւր, մէջը դարձո՛ւր, ըսաւ վարժապետը անհամբեր:

Դարձոց կարդաց, ու գործանքով դիւանցիներն երեսը նայեցաւ:

— Պոլիս ասանկ բաներ կը հրատարակուին, հար-

ցուց ապշած:

— Պոլիս չէն հրատարակուիր. Եւրոպա: Ուշադիր նայէ:

«Արմէնիա»ն առաջին թիւերն էին:

Ճէրտէրը սխալ, բարձաձայն կարդալ, արագ արագ, լափնլով: Ու վարժապետը որ զանոնք քանի մը անգամ կարդացած էր, հիմակ նորէն յափշտակուած մտիկ կ'ընէր բարձրաձայն ընթերցումը: «Պատերազմը շեփո՛ր, մարտորոտ գոռո՛ւմ» գոչելով ընթերցումը յաճախ կը դատարար:

Ճէր Յուսիկ թէեւ ինքզինքը կը զսպէր. բայց վարժապետն ոչ նուազ յափշտակուած կերեւնար: Այդ րոպէին իր աչքերուն առջեւ էն կանյնէին ուրուականներն հայ հերոսներու: Երկնէն մինչեւ Բաֆֆի:

— Ու, եմն, ա՛լ գործի ժամը հնչած է հարցուց:

— Հնչած է հնչած է, պոռաց վարժապետը, խանդավառ հոսանքով թեամբ. Ու «Արմէնիա» մը առնելով համբուրեց դայն, տէրտէրին ալ համբուրել տուաւ: Եւ օղին մէջ բարձացնելով:

— Ա՛նա՛ գորշիս գոչուց:

— Ու զինուօ՞րը, ու զէ՞նքը, ո՞ւր են, հարցուց տէրտէրը գգաժալ ձայնով:

Վարժապետը պաղած մնաց:

Ճէր Յուսիկ ժայռի մը կռթնած կեցաւ. համբուրեց հանեց, կը քաշէր ու կը մտածէր, մերթ երկինքը մերթ շուրջը գիտելով. Արլամ ձակատը չեփչփելով կերթար կուգար: Քոտորդ ժամու մը մտած կոտ լուր թեկնէ յետոյ:

— Բարեկամս ըսաւ, տէրտէրը մեղմաձայն ժողո-

վուրդը պատրաստենք: Դրոշին տակ՝ բանակ, չեփո-
րի գո ումին՝ զէնք պէտք է:

Աւ պարզեց երկար ատենէ ի վեր յղացած խոր-
հուրդները. «ապաշխարանքի դանձանակի մը»,
«ապաշխարանքի աղօթքներու» հաստատման ծրա-
գիրները վարժապետին հաւանութեանը ենթարկեց:
Երիտասարդին պատասխանը անտարբեր ճակտին
տաք հոմբոյր մը եղաւ: Բանի մը շարքի ետքը Ար-
շամ իր ամբողջ մէկ ամսականը. ու տէր Յուսիկ
հունձքին վրայէն ինչ որ կը մնար «Արմէնիա»յի կը
հասցնէին խանդով առ նամակով մը:

Տարի մը յետոյ երբ ապաշխարանքի գանձանա-
կին արդիւնքովը առաջին հրացանը գնուեցաւ, տէր-
տէրը այս անգամ վարժապետը սարը հր շիրեց,
թերթերն ալ մէկտեղ բերիլ խնդրելով:

— Դրոշք պարզէ՛ նայիմ ըսաւ:

«Արմէնիան» օդի՛ մէջ սաւառնեցաւ գաւազա-
նի մը ծայրէն: Տէրտէրը հրացանը վեր առաւ. ու

— Այս լեռները աղաղակեց, շատ լսեցին հայ
մայրերու լացերը...

Արշամ մէկէնիմէկ արտամթախիծ ձայնով ըս-
կըսու գեղգեղել:

Դու զո՛վ խնդրես մայր իմ անուշ—

Ու տէրտէրը՝

Ե՛կ մի՛ դողար մօտեցիր հոս—

շարունակեց: Եւ ա՛յսպէս լալաղին մէյմէկ տող փս-
փաօցին: Եւ յանկարծ երկուքը միասին որոտացին:

Թրփաց մայրեր քոյ շան ու դուն—

Ուրախ շարեր սար ի մեր տուն.

Եւ առաջին գնդակը սուրաց:

— Թո՛ղ գնդակը ասկէ ետքը թրքաց մայրեր,
լացընէ:

Վարժապետը հրացանը առաւ եւ երկրորդ գըն-
դակն ինքը թռցուց:

Տէրտէրը՝ հրացանը ուսը, վարժապետը՝ «Արմէ-
նիա»ն ձեռքը—մտքին ու բազուկին միութեան
խորհրդանշանը. — սարէն վար կիջնէին հոգեով ջը-
ղագին ա մարմնով ջլապինդ: Ճամբան տէր Յուսիկ
յիշեցուցաւն օրը ուր զող կատուի մը պէօ վախկոտ
այդ միեւնոյն սարն ելած էր, հոն իր զրքերը թաղ-
ցընելու համար: Եւ հիմա՞կ:

— Ա՛խ, ես քեզի մտող ոտ՛ւրը Մեսրոպօ, կ'ըսէր.
Եթէ՛ աս գրքերը դուն մեզի պարգեւած չըլլայիր,
մենք ի՞նչ պիտի ըլլայինք:

Կը հաւատար գրքին հրաշագործութեանը: Լինի-
կայ իր զօրութիւնը ցոյց տուած էր: Պահ մը առաջ
ո՞վ էր գնդակ արձակողը: Դիրքն էր որ հրացանը
իր ձեռքն էր դրած: Դեղին գզրոցէն զօրանօցը:

Տէր Յուսիկ որ դեռ տիրացու եղած ատենը ար-
դէն տղաքը գլուխը ժողված, անոնց կարդալ կը
սորվեցնէր, հիմա՛յ ու զեց դպրոց ալ հիմնել: Ծնորհիւ
մինչեւ այն ատեն տուած դասերուն, գեղին մէջ
պատրաստուած էր նախնական կրթութիւն ստացած
նոր սերունդ մը: Դպրոցի շինութեան համար իր
յոյսը նախեւ առաջ աշակերտներուն վրայ դրաւ:
Նաեւ կը յուսար թէ իր վայելած վարկը ամէն դժ-
ուարութիւն պիտի հարթէր: Օր մը ժողովուրդը
հաւաքեց յորդորներ կարգաց. որպէսզի ամէնուն
աշխատութեամբը զպրօցը ձրիաբար շինուի: Ամէնքն
ալ ոգեւորուեցան: Տէրտէրը նոյն րոպէին իսկ ձեռք

— Բաց ֆէրմա՛ն, պոռաց, ակո՞տերը սեղմելով՝ Սուլթանը աշխարհքի աօջեւ տաճիկներուն ու քիւր տերուն արտօնութիւն կուտայ՝ որ քրիստոնեաները ուզածնուն պէս ջարդեն, կոտրեն, թալլեն: Հոտը պիտի ելլէ, կը տեսնես:

Արշամ որ դեփ գեղին կտրած էր, բան մը չկըրցաւ պատասխանել:

Քանի մը ամիս ետքը, 1891-ի յունիսին կարին 1895 թիկոտորածներուն նախատօնակը կը կատարուէր:

— Սկսաւ, պորոն Արշամ, սկսաւ, ազադակեց տէրտէրը:

Վարժապետը գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած, նստած կը մտմտար:

— Սիրելիս մտմտալով հիւանդ չենք կրնար աղէկացնել, ըսաւ տէրտէրը:

— Ի՞նչ ընենք, ի՞նչ ընենք կը հեծէր վարժապետը:

ՅԱստուծոյ ոչ երկնչիմ եւ ի մարդկանէ ո՛չ ամաչեմը ասոնց համար ըսուած է, յայտարարեց տէրտէրը, Աստուծմէ չեն վախնար, ան գիտենք, անհաւատ են, բայց՝ Եւրոպայէ՛ն ալ չեն ամչնար եղերս կը տեսնե՞ս, պարոն Արշամ, ո՞ւր մնաց ան քու Պերլինիդ գաշնագիրը, ո՞ւր է 61-րդ յօդուածդ՝ ո՞ւր է պետութիւններու գ միջամտութիւնը, Ո՞ւր է, ո՞ւր է:

— Ի՞նչ ընենք, տէրտէր, ի՞նչ ընենք:

— Առօրընանք: Դատաւորը աներես կնօջ ձեռքէն օձիկը թոթուեց, «ամա՛ն» ըսաւ ու անոր ուզածը ըրաւ: Պարոն Արշամ դուն մէյ մը Պոլիս երթալու ես: Գնա՛ նայէ կտրասին մէջ քան մը կա՞յ:

Հինգ տարուան մէջ արտասահմանէն նորանոր թերթեր եկած էին: Գիւղացի տէրէրը երբ թերթի մը մէջ կարդաց ո՛չ միայն թիւրքեան այլեւ ուրիշ պետութիւններ ալ Հայոց ձեռքով կործանելու ծրարագիրը, վարժապետին ի սոսլանեցաւ որ մտմտուքը գինքը առնել կը սկսի:

— Պարոն Արշամ, ըսաւ, շատ կը վախնամ որ գոցէ այս ամէնուն վրան կայ՝ տակը չկայ: Խե՞նք են ի՞նչ են ասոնք: Մեծ քար վերցնողը չի կրնար նետել: Առ մեր աղբրտանքը շա՛տ շա՛տ կը պոռան եւ ուժո՛վ, վախնամ թէ «դատարկ կարասը գորաւոր ձայն կը հանէ» ըսուածը ըլլայ:

Վարժապետը աշխատած էր տէրտիրոջ վախը փարատել քաղաքագիտական տեսութիւններով: Կասկածոտ քահանան ալ հիմակ կուզէր որ Արշամը անձամբ Պոլիս երթալով իրական կացութեան վերայ ճշգրիտ գաղափար կազմէր:

Արձակուրդի առեհն էր, վարժապետը անմիջապէս ճամբայ ելաւ: Պոլիս հասած չհասած հօնկէ կրակոտ նամակ մը հասցուց Տոմուզ գեղ: Ընկերութիւններ կազմուած էին, կովկասէն կորիճ երիտասարդներ եկած, Ռուսիոյ հայերը ոտքի վրայ, Տաճկաստանի հայոց համար Եւրոպայի հայերը կը գործէին, Եւ վարժապետը տէրտէրը կը սփայէր անմիջապէս Պոլիս գալ: «Բանե՛ր պիտի ըլլային, բանե՛ր»:

Տէր Յուսիկ ինքն ալ արդէն այս տեսակ լուրեր ունէր Պոլիս գտնուող իր աշակերտներէն: Անոնք հոն «ընկերութիւն» կազմած էին, եւ ինքը Արշամին չնոնց յանձնարարած էր: Վարժապետին նամակէ

մակարեւրեց թէ ամէնքը մէկ տեղ կը գործէին: Պոլիս երթալու հարկը ստիպողական երեւցաւ: «Ժամուն պարտքը վճարելու հանգանակութեան մը» համար սոսիսորդարանէն յանձնարարս գիր առնելով անմիջապէս մեկնեցաւ:

Սեւ ծովուն վրայ հիւսիսային քաւին այդ շաբաթ օրը անեղօքէն կը փչէր: Եօզենաւը չկրցաւ կէսօրին նեղուց հասնիլ իրիկուն ալեւը մտած պահուն — քսա թրքայ՝ 12 ին — վոսփօր մտաւ: Տէր Յուսիկ գիչերը շոգնեաւն անցուց: Առտուն նաակ մը նստելով մաքսատուն ելաւ: Մէկ երկու բեռնակիր եկան ձեռքը պագին: Խնդրեց Պատրիարքարանին ձամբան իրեն ցոյց տալ: Ետ ազգին պաշտօնատունը պիտի ներկայանար:

— Նա՛, կերթան, անոնց հետ դնա՛, ըսաւ բեռնակիր մը:

Հայաստանցի բեռնակիրներ խումբ խումբ եղած Մայր եկեղեցին կերթային: Տէրտէրն մահիճն ու դուրճը մաքրատան հայերուն քով թողուց ու գացողներուն ընկերացաւ: Նորս կողմը դիտելով կը քաւէր ապշած, կը սուրային բաց կառքեր, որոնց մէջ բազմեր էին սոկեմաուկ զգեստով թիւրքեր: Ազգային նախանձը սրտէն «ա՛խ» մը խլեց: Իր հետաքրքիր հարցումներուն պատասխանեցին, թէ Պոլիս ամէն ատեն այսպէս իրարանցումը մէջ չէր: Եւ ոչ ալ տաճիկները միշտ այսպէս փառահեղ: Այդ օրը դուրսան պայրաւը ըլլալուն, մայրաքաղաքը բացառիկ հանդիսաւորութեամբ կը հրճուէր:

— Նա՛, Մայր եկեղեցին ու Պատրիարքարանը, ըսին բեռնակիրները երբ նեղ փողոցի մը բերանը

հասան:

Փողոցն ու շրջակաները լեցուն էին հայերով: Ժամ ու պատրիարքարան մտնող ելող խնաս շատ: Հայաստանի տէրտէրը հիացած կը մնար: Խորունկ ուրսխութիւն զգաց: Եթէ տաճիկները փառահեղ կը թուէին հայերն ալ կեանք մը կրներկայացնէին: Քիչ մը առաջուան կսկիծը փարատեցաւ:

— Օ՛խ, օ՛խ, աս ի՛նչ ազուր բան է կրէր ինքնիրենը: Չորս կողմը կը նայէր Արշամը կամ ուրիշ ձանօթ մը տեսնելու: Ոչ քի, Եր. անորամ ժողովուրդն որ տաճարը կը մտնէր, զինքն ալ քից ներս տարաւ: Խորանին վարագոյրը փակ էր: սեղանին վրայ շատ մը աշխարհականներ կային Տէրտէրը բան մը չէր հասկնար: Միթէ Պոլսոյ եկեղեցիներուն կարդն կանոններն ասո՞նք էին: Մէկէն իմէկ քար կտրածմնաց: Սեղանին վրայ գտնուող ներքէն մէկը ալ Արշամ էր: Վարժապետը ֆէտը հանեց նետեց, ու բազուկները խաչածեւ. սկսաւ խօսիլ: Տէրտէրը որչափ չէր կրնար լսել անոր բոլոր ըսածները, բայց իմիջիտայլոց իմացաւ: — Այսօր՝ էրչրում, վաղը՝ Մուշ, յաջորդ օրը՝ Վան, ու ամբողջ Հայաստան: Պիտի ջարդեն, եղբարք, պիտի ջարդեն: Հիմի՞ էլ լռենք:

«Հիմի՞ էլ լռենք» ժայթքեցաւ ժողովուրդին բերնէն. միաճոյ դանդուածի մը նման, մէկ թատուամբը: Ու բոմբիւնը բոմբիւնին ետեւէն: Տաճարէն բակը բակէն տաճարը կը պայթէին շրջակարները, ու «օ՛ն ի ելլաւը» գոռումը կը թնդացնէր եկեղեցին ու շրջափակը: Դասէն մեծափառ մօրուքով

եկեղեցական մը գողցողալով առաջ կուգար խումբ մը երբտասարդներէ պաշարուած: Ժողովուրդը ճամբայ կը կը բանար:

— Աս ո՞վ է հարցոյց աէր Յուսիկ քովինին:

— Պատիրարքն է, Պատիրարքն է, պատասխանեց մարդը:

Առ աէրաէր: մէկ մըն ալ ի՞նչ տեսէ: Արշամը Պատիրարքի՛ հետեւէն ընկերներով որո՞ցմէ երկուքն իր աշակերտները, Ձեռքերնին մէկ մէկ շրջահար: մէկէնիմէկ իրարու զարնուեցան վարժապետին, տէրաէրին, աշակերտներուն նայուածքները: Աչքերուն մէջ սէգ հրճուողը փայլեցաւ: Տէր Յուսիկ ինքն ալ դուրս մղուեցաւ, ու իրեններուն հետեւէն Պատիրարքարան ելաւ: Մտաւ մեծ սրահը, աչքերը չորս կողմը ժուռ կ'ածէր, տաճկական բան մը տեսաւ:

— Աս ի՞նչ է, հարցուց ժուռ եղողներուն:

— Սուլթանին խրկած քուրան է՝ ըսին:

Տէրտիրոջ երեսը փայլեցաւ: Իր հին հառաչանքը կրկնեց. ընտոր Յուսիկ հայրապետ մը չէր գտնուած որ զայն կտոր կտոր ընէր: Ի՞նչ մնաց պիտի ցատկէր, զայն պատառ պատառ պիտի բզրկատէր: Հայաստանցի տառապետին արիւնը կը բորբոքէր ի տես— Հայաստան տանը մէջ— իշանի մը, որ զարեբէ իվեր հայ ցեղին մարտիրոսութեան արիւնուշտ վկան եղած էր: Այս խոհերուն մէջ խորասուզեալ, քանի մը վայրկեան չկրցաւ զիտել, թէ չորսընի ինչ կը դառնար, Յանկարծ սթափեցաւ:

— Թուրան, քուրան, կը դռար ժողովուրդը, քուրան պտտաեցին:

Տէր Յուսիկ աչքերը պատը տարաւ: քուրան իր տեղն չէր: Հայ ժողովուրդին օտքերուն տակ ճըղակտոր կը տապալուէր մ'ո՞մէտականութեան խորհրդանշանը:

— Ա՛խ, Յուսիկ, հայրապետ, հողուդ մատաղ, ազաղակեց տէր Յուսիկ, ինքնիրմէն ելած:

Ա՛լ կրնար մեռնիլ: Փրկւթեան օրը իր աչքերն տեսած էին:

Անկէ ետքը ինչ եղաւր չըիտցաւ: Արգէն երկու ժամէ ի վեր չէր գէտեր՝ թէ ուր էր, ինչկընէր, ինչ կըլլար: Ինքզինքը դուրսը՝ փողոցը դտաւ: Ամէնքը անհրեւոյթացեր էին: Պատիրարք, Արշամ, տշակերտ, ո՛չ ոք կերեւնար Մուլեգնոս, խոովախուժ բազմամբոխի մը մէջ կորսուած էր: Թիւրք զօրքերը վազնիվազ կուգային: Երկու հայ, գլուխ զօրքերը վազնիվազ կուգային: աչքերուն առջեւ ինկան: Ոստիկանները չորս կողմէն հայերը կը բռնէին ու կը կապկպէին: Մէկէնիմէկ իր թեւերէն ալ քաշեցին, կանակին քանի մը բոունցք իջեցուցին, ու առանց բերանը բանալու առնն ձգելու՝ առին տարան: Մութ խուցի մէջ նետուեցաւ, ո՛ւր էր, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պիտի ըլլար: Իրիկունը դուրս բացուեցաւ, հաց եւ ջուր տուին իրեն: Անունկ մնաց: Իսուր ոստիկան մը կայնած, ի հարկին զինքը դուրս կը հանէր ու ներս կը մտցնէր: Բերանը բացաւ հարցումներ ընելու:

— Սուր օլ կեալուր մը լսեց: Լուեց:

Իրեք օր ետքը՝ ցորկ մը զինքն առին տարան: Մեծ սրահ մը մտաւ: Համազգեստով թիւրքեր նստած էին: սպարապետութեան դուռը, զինու-

որական ատեանին առջեւ էր Անունը մականունը
 ու ուրտեղացի ըլլալը հարցուցին: Երբ «Տոմոզ
 քէօյիւ» պատասխանեց, գատաւորներէն մէկը քե-
 ղէն քիչ մը վեր բարձրացաւ, և ոչադիր դիտեց,
 խնդաց եւ նախագահին ըսաւ,

— Աս անոնցմէ ըլլալու չէ. ես կը ճանչնամ:

Այն հարիւրապետն էր, որ օր մը զինուորնե-
 քով տէր Յուսիկին գեղէն անցնելուն, իրենց խօսք
 հրամցնող ոչսը տփած էր, ու տէրտէրին տունը եր-
 թալով ճաշած էր հանգերձ «ատամնավայձք» ով:
 Մարդը պաշտօնին մէջ բարձրանալով Պոլիս եկած
 էր. ու հիմա ալ կանդամակցէր հայերը դատող զին-
 ուորական ատեանին: Յիշեց անհետալը, եւ օւղեց
 իր հին ծանօթին համար բարեխօսել: Տէրտէրն ալ
 զայն ճանչցաւ եւ կռահեց որ ինչպատ իրեն բան
 մը կ'ընէր: Նախագահը տոմոզգեղցիին խօսքս ղչ-
 քով հարցուց, թէ որքան ատենէ ի վեր Պոլիս կը
 գտնուէր: Երբ գեղացին հեկուսնուղ կիչուում պա-
 տասխանեց, գատաւորները սկսան խնդալ: Թեզի-
 րեմ ուզեցին: Տեսան թէ արդարեւ յուլիս-15ի կի-
 րակի առտուն Պոլիս մտած էր, հետեւաբար չէր
 կրնար նոյն օրուան չալժու մը կազմակերպողներէն
 ըլլալ: Պատրիարքարան գտնուած ըլլալուն պարա-
 գային վրայ տեղեկութիւն առնելէ յետոյ, տէր Յու-
 սիկը անպարտ արձակեցին:

Տէրտէրը Պատրիարքարան գնաց, Գաւա իր
 մէկ քանի աշակերտներն ու Արշամը որոնք կարող
 եղած էին ճողոպուի, Խորհրդակցութիւններ ըրին:
 Համաձայնեցան որ տէր Յուսիկ ատեն մը Պոլիս
 մնայ, կազմակերպութեան գործին համար, իսկ

վարժապետը երկի, վերադառնայ հոն գործելու
 ծրագրով:

Օրթագնդի եկեղեցիին պանդուխտ քահանան
 մեկնած էր այդ օրերը. Տէր Յուսիկ Պատրիարքա-
 րանէն յանձնարարագրով մը այդ ժամը խրկուեցաւ:
 Իր բաղդէն, առաջին սպասուորութիւնը եկեղեցիին
 տօնախմբութեան օրը ըրաւ: Յուլիս 15-ի օրուան
 տպաւորութեանը ներքեւ միամիտ պարզութեամբ
 որտաց «ազատութիւն եղարց մերոց»ը, որով
 թաղին միանձան իշխան Հայրապետ էֆէնտին
 հետ օգոստոս 19-ի կերակի օրուան ընդհարումը
 ունեցաւ:

Ք

Եկեղեցւոյ տօնախմբութեան յաջորդ շաբաթը
 ժամարարութեան տասնիհինգօրեայ շրջանը տէր Յու-
 սիկինն էր, կիրակի առտու էֆէնտի ու ազնուա-
 շուք ամէնքն ալ պահարանը իրենց տեղուանքը
 ըստ սովաւականին բռնած էին: Պատարագը առանց
 միջադէպի կը վերջանար: «Ազատութիւն եղարց
 մերոց»ը անչսիտի անցած էր սպասուորող քահանա-
 յին հազարը բռնած ըլլալով ճիշդ այն բոպէին երբ
 գերավարեալ եղբայրեւ, ու համար առ Աստուած
 պազատանք պիտի ուղարկէր: «Էեցո»ին՝ երբ առ-
 ճարը դրեթէ պարպուեցաւ, էֆէնտին դասը գնաց,
 պատարագւորին համար բարեացակամ արամադրու-
 թիւններով: Կոչուեցին օրը, սեղանին վրայ ան-
 դրադարձած էր զարիպին բացակայութեանը: Ան-
 միջապէս ժամը մարդ խրկած էր զանիկայ բերե

տալու համար բայց չէին դատմ: Խիղճ րրու աղ-
քատ քահանայի մը եղած այս զրկած քին համար
Նախորդ կիրակին, բարկութիւնը իջնելէ յետոյ,
մտածած էր թէ զիզացի ակրաէրը չտրակամ մէկը
ըլլալու չէր. երկրէն նոր եկած միամիտ մը. Պոլսոյ
մանաւանդ Օրթոդոքսի քաղաքականութեանը ան-
տեղեակ: Անցեալ շտրթուան չորրորդ այս կիրակի
դարձանել կուզէր. ուստի փոխանակ ամէն կիրակի-
օրուան սովորական մէկ ոսկիին գրպանէն երկու
ոսկի ժամուց հանեց եւ ավր պահեց:

Ժամարարը ձախակողմեան խորանին առջեւի
աստիճաններէն յամրաքայլ վար կ'իջնէր «որ օրհնես
զայնոսիկ»ը արտասանելով հատիկ հատիկ ձայնը
յողնած: Բայց այդ գրեթէ մարմրկող ձայնը մէկէ-
նիմէկ հողի առաւ: Էֆէնտիին ականջներուն զըն-
գակի սուլումի պէս բան մը զարկաւ: «Թագաւո-
րաց քրիստոնէի'ց եւ զինուրայ լմանկանց նոցա»:
Մեծ-աղան շլտորեցաւ, գաւթին դուռնէն արագա-
քայլ դուրս ելաւ, խոռովեալ, երկու ոսկին ավր,
եւ շունչը խորհրդարանը առաւ գոչելով:

- Աս ի՞նչ փորձանք էր որ գլխուս եկաւ:
- Գանձապետ, հաշուակալ, ատենադպիր, որոնք
ստակ համրելու, հաշիւ նայելու, գիր գրելու վրայ
էին, յանկարծակիի եկած գործերնին վար ձգեցին:
- Ի՞նչ կայ, էֆէնտի ան հերիփը նորէն խա՞լք մը
ըրաւ, կը հարցնէին:
- Թո՛ղ տուէք, հոգինիդ սիրէք: Ժա՛մկոչ:
- Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ:
- Սա զարիպը ելածին պէս, եսխայնէն բռնէ հո-
քեր, եղաւ էֆէնտիական հրամանը:

Աւ մինչեւ տէրտէրին գալը, կրակ կտրած է-
ֆէնտին խորհրդարանը վեր վար պտըտելով, կը
պոռար:

- Փորձա՛նք, փորձա՛նք, վա՛յ, հիօսիւի, վա՛յ:
- Ամէնքս ալ պիշալի պիտի հանդիպինք, Հի՛մա՛ն ուռ:
- Ասլ եղանք: Ան շունը հոն էր:
- «Ան շունը» ակնարկութիւն մըն էր անձի մը,
որուն վրայ լրտեսութեան կասկածը կը ծաւրանար
Տէրտէրը եկաւ: Անցեալ շաբթուան միեւնոյն
խուճրը բայց ոչ այն պատկոտագոյցիկ հանդիսաւոր
գումարումը: Ո՛րը ոտքի վրայ, ո՛րը նստած, էֆէն-
տին չըջուէ: Տէրտէրը եպիսկոպոսին սոջեւ իր
խոնարհութիւնը ըլաւ: Բայց ժամանակ չտրուեցաւ
իրեն, որ նստելու հրաման ստանայ:

- Տէրտէ՛ր, հիմակ հիմակ եսքաղղ պիտի առ-
նես, հոսկէ Տե՛ժ պիտի ըլլաս, իմացա՛ր, հրամայեց
էֆէնտին:
- Եպիսկոպոսն, որ «կեցո ին դուրս ելած էր,
դայձե՛ւ ինչ պատահած ըլլալը ջը հասկցաւ. ու
տէր Յուսիկ արհամարհական շեշտով մը հարցուց.
- Նորէն ի՞նչ կա, նայ՛մ:
- Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ կայ մի՛: Ան ի՞նչ «որ օրհ-
նես» էր, հէ՞՞:
- Ան «որ օրհնես»ն է, պատասխանեց տէրտէրը
անտարբեր հանդարտութեամբ:
- Ան քո՛ւ «որ օրհնես» է, աստեղիը չէ՛, ա-
ղաղակեց էֆէնտին: Հոս Օրթոգոքսի «որ օրհնես»ը
կայ, ան չըտողը «որ անիծես» կրկնայ, Հասկոա՛ր:
- Չէ՛, չը հասկցայ. վրայ բերս Տէր Յուսիկ
նայն հանդարտութեամբ: Չեր «որ օրհնես»ը որն է:

Իմ գիտցած շայտաանեայց եկեղեցւոյ «որ օրհնես»ը մէկ հատ է եւ ոչ թէ երկուք:

—Տըտաւ'ր, տէրտէ'ր, գոչեց էֆէնտին խօսք մը կայ, կըսեն —«Հինտիստանը ասղան ծակովը սէյրի կընեն»: Ասեղին ան պըստիկ ծակուկէն Հնդկաստանը կը նային: Հիմակ ալ մեզի անանկ բարակէն կը նային կորս Ան Վարդանանց ատենը չէ. ան ատեն նոյ՞ղը ով էր, փոտո՞ղը ով:

—Ա՛յլ դարք, ա՛յլ մարք, ձայնեց անդիէն՝ հատիկ հատիկ, ցուցամատը վերամբարձ. Օգսինտիոս էֆէնտին՝ հայկաբանութեան—ոսկեդուրեանին—պաշտօնակ ն ներկայացուցիչը:

—Ա՛ֆէրիմ, Օգսենտիոս էֆէնտի, գոչեց Հայրապետ էֆէնտին քէֆոյ մը: Անանկ է ետ', անանկ է ետ'. ալլ դարք, ալլ բարք: Սողոմոն իւստօնը աղէ՛կ մարդարէացե. է:

—Բայց, էֆէնտի, ներեցէք. «որ օրհնես»ը ընտո՞ք կըսեն, հարցուց Կիսկոպօսը: Երկու «որ օրհնես» չկոյ մէկը՝ Օրթագեղի համար, մուսը ամբողջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար: Մե՞ «որ օրհնես»ը մէ՛կ է:

—Մէկ է, երկուք չէ. ես ալ ատ գիտեմ, որբաղտն, պօտասխանեց էֆէնտին: Բայց երկուք ընելու է, չէ չէ մենք երկու կտոր կ'ըլլանք:

—Անանկ է ետ', անանկ է ետ', կրկնեցին աշխարհովանները միաձայն:

—Ա՛մէն կիրակի «որ օրհնես»ը կ'ըսէին, շարունակեց էֆէնտին բայց մէկը ես չե՞մ, եւ ոչ իսկ ուշադիր էի, թէ տակը ի՞նչ միտք բանի կայ: Ազօթք մըն էր, կամացուկ մը կ'ըսուէր եւ կը լմըն-

նար: «Ասիկա՛յ դուն անցեայ կիրակիին «ազատութենը» դարձուցիր: «Որ օրհնես»ը կամացուկ սկսելուիդ, ես ալ քեզ կը մեղքնայի կոր որ շատ յոգնեիր ես, ձայնդ չեյլար: Մէյ մըն ալ «թագաւորաց քրիստոնէից»ին վրայ անանկ մը դարկիր որ մէկէն-իմէկ ցնցուեցայ: Ու ասիկայ բաւական չէր. «դիւսորեալ մանկանց»ին ձայն մը ձգեցիր որ մենսե՛ւ Պէշիկթաշ հասաւ: Ա՛յլ ասկէ ետքը աս ժամուն միջ «որ օրհնես»ը առաջինիւ պէս պիտի չլսուէ: Եւ աս հրամանս ամէնուն համար է:

—է, ընտո՛ր պիտի ըսուի հարցուց տէր Յուսիկ: Հրահանգիչը անոր դառնալով, յայտարարեց.

—«Որ օրհնես զայնոսիկ»ը ուզածիդ պէս ըսէ: Աստուան է հրէից՝ ալ, հեթանոսացն ալ: Առաքեալը ասանկ կըսէ: Բայց «թագաւորաց»ը եկա՞ւ մի քիչ մը յոգնութիւն կառնես: Շո՛ւնչ առ, առ մեղք ես: Մէյ մը հազա՛, ու կամա, ուկ մը «քրիստոնէից» կը զատես «թագաւորաց»էն: Կը հասկանա՞ս, ընտոր երկուք կ'ընեն:

—Ճիշդ է, էֆէնտի, ճիշդ է, այդպէս ընելու է, պատկամոց անդիէն Օգսենտիոս էֆէնտին, ցուցամատը միշտ վերամբարձ: Վիհննայի մի վերապօտաւելի հարք ճիշդ այդպէս են ըսած բազմալեզուեան «որ օրհնես զայնոսիկ»ին եւ «քրիստոնէից»ին:

—Ապրիս, Օգսենտիոս էֆէնտի, ապրիս, ազաղակեց սրբազրիչը՝ նոյն՛, անոնք ընտոր խելացի են, ընտոր քաղաքագէտ են: Անոր համար է որ զիրենք հանդիստ կը թողուն:

—Կեցցես, Օգսենտիոս էֆէնտի, կեցցես ձայնեց աշխարհովաններու ակումբը, ինքնիրմէն զուրա

ելամ :

Եպիսկոպոսը լուռ կը մնար: Էֆէնտին քաջալերուած շարունակեց.

— «Ձինուորեալ մանկանց»ին հասա՞ր մի . . .

— Է, հասայ, բաւ տէրտէրը հեգնօրէն:

— Հոն, հոռմըն երուն խաչ հանելը կը դալ ձնես:

— Ծս հոռոմ տեւած չունի՞, եւ ոչ ալ անոնց խաչ հանելին գիտեմ, պատասխանեց տէրտէրը, ու սերը վեր թոթուելով:

Պզտիկ ազնուաչուք մը աթոռէն ելաւ ու սկըտաւ աջէն ձախ երեսն ետեւէ ետեւ խաչակնքել չընդձարուելու չափ արագօրէն: Ժողովը կը խընդար:

— Իչսէ հոռմըն երբ ասանկ խաչ կը հանեն կըսէր:

— Լփոտէ՛, տէրտէ՛ր, լփոտէ, շարունակեց էֆէնտին: «Ձինուորեալ մանկանց» լսուելու չէ: Հայոց մէջ «զինուորեալ մանկունք» չըկայ, չըլլա՞ր: «Ասանց մանուկը որ զինուորեալ ըլլայ հապա մեծը ինչ պիտի ըլլայ» կրօնն ետքէն: «Որ սուր առցէ սրով անկցի»: բերաննիս տմար ամուր ձայնով «զինուորեալ» ասնինք նէ ետքէն բերաննիս ալ «զինուորեալ»ով կը գոցեն, հա՛: Չը լսուի, չը լսուի:

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, կրկնեց խմբերգը: Հայաստանցին ա՛լ չգիմացաւ, րտքի ելաւ ու էֆէնտին երեսն ի վեր պոռաց:

— Էֆէնտի, էֆէնտի, ա՛լ չափը անցուցիր: Կրօնականին մէջ էթէ փոխելիք բան մը կայ, հրահանգը սրբազանէն զալու է եւ ոչ թէ քնէ հասկըցա՞ր:

Դիմադարձական այսպիսի դիտողութիւն մը՝ երսուն տարիէ ի վեր բնաւ չլսուած՝ եւ որ բաւուրը հարուած կուտար էֆէնտին գերիշխանութեանը, շուտ րեցուց ամէ՛քը Դոյն իսկ եպիսկոպոսը: Ամէն աչք սրբազանին դալ ձան լոպէաբար: Անիկայ պատուհանէն դուրս էր Նայէր, չլսելու զարնելով, բայց սրտէն զգացած գոհունակութիւնը զէմքին վրայ կը ցոլար:

— Սրբազանը ե՛ս եմ, ես դոռաց էֆէնտին: Նորին վեհաբաւութիւնը նուաստս կը ճանչնայ այս գեղին պատասխանատուն:

— Հրամանդդ, բաւ տէրտէրը, ձեռքը պնակներուն երկնցնելով մի՛ ալ ասոնց կը խառնուիս տաճարին մէջն ալ, չա՛տ չա՛տ խսիր ին ու միևեկաներուն: Լուսարարը քնէ վեր է: Անիկայ աստիճան ունի: Քահանաներուն հրտհանդ տալը քու կարողութենէդ դուրս է . . .

Դեռ պիտի շարունակէր. բայց էֆէնտին, բրուանցքը սեղմած, վրան վազեց, մոյլեղին պոռալով:

— Ծօ՛, տէրտէր, ես քու մօրուքդ քրա՛ջ ընել կուտամ:

— Ծօ՛, Հայրապետ, ես ալ քու պիտեղդ կը . . .

Էֆէնտին պարզապէս խենդացած էր: Ազնուաչուքները հագիւ թէ կրնային զինքը զսպել, թեւերէն մտած:

Վա՛յ, դուն ինծի «ծօ» մի՞ քես: Ե՛ս, Նորին Վեհափառութեան պաշտօնեան, ե՛ս պալալով պատուուած, դուն ինծի «ծօ» մի՞: Բերանդ պիտի չորցնեմ, լեզուդ կտրել տամ պիտի:

— Ու ե՛ս, պաշտօնեայ բարձրելոյն, ճակատս

աւրբ միւսոնով օնուած դուն ինձի «ձօ» ըսես
պատասխանեց Հայաստանցի տէրտէրը ծանր ծանր.

«Չ բազուկը երկինք բայ՝ ձրացնելով:

Խոր լուծիւն:

Ղարիպը, սրբազանին առջեւ խոնարհութիւն
ընելով խրոխտաքայլ դուրս ելաւ:

— Ժամկոչ, կանչեց պֆլնտին:

Ժամկոչը եկաւ բարեւ րոնած կայնեցաւ:

— Հիմակ հիմակ հրամայեց էֆէնտին, առաւպա մը
պիտ բռնես, ասոր հարաղը մէջը գնես, ինքն ալ
մէկտեղ. շիտակ Պատրիարքարան կրտանիս: Ես վա-
ղը կերթամ կը խօսեմ:

Ու ժամկոչին երկու մէճիտիէ տուաւ

..

Հինգշաբթի օրուան Պոլսոյ թարթերը «Ազգային
լուրեր»ու մէջ հետեւեայ տեղեկութիւնը կը հաղոր-
դէին.

«Յուսիկ անուն քահանայ մը, Տոմուզ գեղն,
որ առժամաբար Օրթագեղի եկեղեցին խրկուած էր,
հոն՝ իր գեղին անունը արդարացնոյ րնաւորու-
թեամբ՝ թաղը տակնուվրայ կ'ընէր: Վսեմ Հայ-
րապետ էֆէնտին պէտք եղած դիտողութիւնները
Պատրիարքարանին հաղորդած ըլլալով այն խառ-
նակիչը, ըսենք չքահանան, երէկ բարապաններուն
հսկողութեամբը Մախսուսէի շոգենաւը դրուելով
իր երկիրը խրկուեցաւ Սամսոնի ճամբով»:

Յ

Տէր Յուսիկ ճամբուելէն շարաթ մը ետքը, օր
մը երբ Հայրապետ էֆէնտին Պէշիկթաշի պահակա-
նոցին սոչեւէն կանցնէր, Հասան փաշան զ'նքը
ներս հրաւիրեց: Երբեք բերդաքաղաքին շրջապատը
համարուող Պէշիկթաշ եւ Օրթագեղ թաղերուն
միահեծան տէր եւ իշխանը, Օրթագեղի Մեծ աղա-
ին մտերիմ բարեկամն էր: Սուրճ ու սիկար հրամ-
ցընելէ յետոյ, փաշան խօսակցութեան միջոցին,
իր գահունակութիւնը Հայրապետ էֆէնտին յայտ-
նեց, կասկածելի փախազ մը ճամբած ըլլալուն
համար:

— Ամա՛ն, փաշա էֆէնտի, Ձեր վսեմութեան օը-
խալ տեղեկութիւն հաղորդուած ըլլալու է, պա-
տասխանեց Հայրապետ էֆէնտին, դող ելլելու ձեւ
աւսելով: Բան մը չկայ, Ատ փախազ ին ձայնը շատ
ատէր մենք ալ անուշ ձայն սիրելնուս, Պա-
տրիարքարանէն ուրիշ քահանայ մը խնդրեցինք:
Ամէնը աս է:

— Աղէ՛ն, աղէ՛կ, ատանկ թող ըլլայ, պատասխա-
նեց, քթին տակէն ժպտելով: Դէմինը կը ճանչնար:
Այս մանրադէպը ամբողջ մարդը կը պատկերա-
ցնէ: Այդ «հին հայ»ու տիպարը, ամէն տնգամ
թիւրք փաշաներուն հետ հայոց «չարժումներու» մասին
խօսած ատենը, կը ջանար հայ ազգը օտմանեան դա-
օւն հաւատարիմ եւ անձնուէր նոյց տալ: Օր մը
երբ ներքին զօրծերու նախարարը իր առջեւը դրաւ
Եւրոպա հրատարակուած հայերէն քանի մը թերթեր,

որոնք թիւրքոյ ղէմ սպառնալիքներ կորոտային. հայ էֆէնտին արհամարական խնդուածքով մը զանոնք պուտ սլալի զրաժներ սրակեց: Եւ այս հաւատաւորին իբր ապացոյց աւելցուց որ, երբ աւազակները տուն մը պիտի մտնեն կողոպտելու, առաջուց սրճարանները չեն նստիր եւ ընելիքնին ամենուն առջեւ չեն պատմիր: — Ան ալ ատանկ է, պատասխանեց թուլամորդ զ'աշան, որ հանգիստ մնալ կուզէր: Ու համայեց որ առանկ պօշ լրագիրները ա'լ չը թարգմանեն ու իրեն չբերեն:

Ակոսները կճրտելով Յուդա, վասակ Մեհրուժան կանուանէր այն բարձրատիճան հայերը որոնք ազգին մէջ եղած չեղածը կը վազեն թիւրք փոշաներուն ակունջը հասցնելու, իբր թէ իրենց հաւատարմութիւնը ապացուցանելու համար: Երբ տան մը մէջ կրակ կը սկսի, կըսէր զայն մարել ուղողները վրան ջուր կը թափեն եւ ոչ թէ իւր: Մեր լրատու էֆէնտինները ալ կրակին վրայ եղ լեցնող են, վասնզի ազգին տունը ետդմալի տալ կուզեն:

Թիւրքերուն հետ իր վարմունքին մէջ հաւատարիմ աւանդապահն էր ազգային հին քաղաքակառնութեան: «Կտրել չկրցած ձեռքդ պա'դ ու ճակտիդ դիր» կը քարոզէր: Իսկ մտերիմներուն կասացուց մը կ'ըսէր, թէ «ասոնց ձեռքկան կրեմա պիտի ըլլայ ինքն իրենը պիտի իյնայ, կտրելու պէժք չկայ: Սպասենք համբերելով»:

Ներսէս պատրիարքը շատ անհամբեր կը գրեռէր: Երբ անհկայ Կաւ Օրթագեղ ընակիլ, էֆէնտին քիթն բերանը ծոճակեց: Իրաւ է որ Պատրիարքին Օրթագեղ մեծ տուն մը նսւիւրողը սուլթանը ինքն

էր. «բայ, րաւ էֆէնտին իրեններուն նորին շեհափառութիւնը Օրթագեղցիներս անհունապէս երախտապարտ պետի ընկր, էթէ սրբազան Պատրիարքնու տուն մը Պէշիկթաշի մէջ նսւիւրած ըլլար»: Նրաբար հասկցնել կուզէր որ, Սուլթանը Հայոց Պատրիարքն թէեւ անմիջական հսկողութեան ներքեւ կաննէր, բայց կը գտնուանար իրեն շատ մօտերը ընակեցնելէ:

Սան — Սթէֆանօ ու Պերլին եզած դիմումներուն համար շա'տ նեղացած էր: «Կամուրջը չանցած, ստանային աչքը կը բանանք կոր» կը մրմուր, թիւրքերուն հետ վարուողութեան համար իր մէկ սիրական առածն ալ այն էր թէ «ստանային հետեղբայր եղին, միտչեւ կամուրջն անցնելից»: Կամուրջը դեռ չէինք անցած լմացած:

Պերլին գացող «պատգամաւորներուն» վերադարձին ա'լ չէր կրցած դիմանալ. Ներսէս Պատրիարքին գնաց, «խելը գլուխը բերել տալու համար»: Երբ Հայկական խնդրին հայրը Եւրոպայի վրայ լի հաւատքով, խանդավառ կը խօսէր, պահպանողական մարդն ալ սիկոտը կամաց կախաց քաշելով եւ աչքերը ծուխին թափառայած էր: Եւ էջներուն յառած, հեղնաժպիտ ըտաւ:

— Սրբազան երբ սուլթան Մեհրտին օրովը Խաթիւլ Շերիֆը կարդացուեցաւ, Յակոբոս Պատրիարքն Մայր եկեղեցիին մէջ շատ մը բարեմաղթութիւններ ընելէ եւ ժողովրդին մեծամեծ յայտն

տալէ յետոյ աթոռէն ելաւ ու քիչ մը դաժ բայց խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ. «ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ թագաւորնիս, տաճիկ է»։ Որ ունեցի ահանջս լսելու լուրիցէ, թագաւորնիս հիմակ ալ տաճիկ է սրբազան, աթիկայ մը՝ մտնաք, եւ ըստ այնմ ազգը կառավարեցէք։

Ա՛լ անկէ ետքը Պատրիարքարան չգնաց, եւ ժողովականութեան ո՛րեւէ պաշտօն չընդունեց։ Զատիկի եւ Դնունդի պաշտօնական այցելութիւնները կուտար միայն։ Երբ ներսէս Պատրիարք իր բընակութիւնը Օրթագեղ փոխադրեց, Հայրապետ էֆէնտին քաղաքավարութեան համար «բարով ես եկեք» ի այցելութեան գնաց։ Պատրիարքը ցաւահար սիրտով կը խօսէր։ Ազգին վիճակը առաջուրէ աւելի ծանրայած էր ու եւրօպան ալ բան մը չէր ընել։ Հայրապետ էֆէնտին ուրիշ քանի մը այցելուներու հետ ինքն ալ մօտիկ ըրաւ Պատրիարքին գանգատները։ Ներկաներէն իւրաքանչիւրը կարծիք մը կը յայտնէր. ինքը զառնութեամբ այնքան մը յիշեցուց։

— Ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ թագաւորնիս... Մնացածը միտքերնիդ բերելու էք, սրբազան։

Թիւրքերուն հետ ազգային ընդհանուր քաղաքական ուղղութեան մասին ինչ որ կը գործադրէր, նոյնը եւ կը յանձնարարէր ամէն մէկ հօյ անհատի, ամէն հայ հաստանութեան թիւրքերու հետ առանձինն վարմունքի համար ալ։ Կրակ կտրեցաւ երբ իրիկուն մը «Արեւելք»ի մէջ կարգաց Պոլսոյ հայ եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին կալուածական սեփա կանութիւններուն տոանձին առանձին գումարները։

Անմիջապէս գիշերով սպասուորը խրկեց եւ «Արեւելք»ի արտօնատէրը որ Օրթագեղ կը բնակէր, կանչեց։ Զորս դու պատուիրեցերը տուաւ։ Մենք օրագրին տէրը զարմացած կը մնար թէ ատանկ հրատարակ լթելէ մը ազգին ինչ վնաս կրնար ըլլալ։

— Պէ, այ օղուլ, չունեիր հոտ առնելու չեն ըսաւ հին պահպանողականը։ Տաճիկները գիտնալու չեն թէ մենք ինչ ունինք. ի շնորհիւք, Այք կը անկեն չեն քաշեր։ Մենք կեալուք ենք հասկցա՞ր. աղէկ քանի իրենց կը վայէ։ Մեր կնիկներուն երեսները ծանկելու եւ ք մնատարի մէջ չէ նէ կտանեն կը տանին. մեր տունները աչքէ հեռու պահելու ենք. չէ նէ կը քանդեն. մասնիս գրուեսնիտ ազքատ երեւնալու է, չէ նէ կը կողոպտեն։ Մենք մընչեւ հիմա ատանկով պարբեր ենք. ու պէտք է որ համբերենք. մինչեւ որ շուն սառակը գորնայ։ Հիմակ տաճիկներն ատ ձեր դրածները կարգալու ըլլան ՚է ինչ պիտի ըսեն։ Մենք անոնց միշտ մեր ազքատ ժամերուն վրայ կը խօսինք, դուք ելեր հարստութիւն ցոյց կուտար։ Զուակս, ըսաւ վերջացնելով. ձեր մէջ խելքը գլուխը փորձառու մէկը չկա՞յ որ այս բաները գիտնայ։ «Մենք չեղած տեղը կերթան մենք կարասին խորհուրդ կը հարցնեն» կըսեն։ Մէջերնիդ սանկ փորձառու մէկը առէք. հին խափա ըսուածներէն։ Հին գինիին պէս առնք ալ մախպուլ են։

* * *

Այս տեսակցութենէն քանի մը ամիս վեոյը եվ-

գոֆի պաշտօնատուներ իբր մանիլալ գրաւեց եւ վաճառեց Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցիին 1500 ոսկի արժողութեամբ մէկ կալուածք, որ արձանագրուած էր Լուսաւորչի տնուանը, «Գրիգոր որդի Անակայոյ»
 — Աս Գրիգոր վեյիեի Անակր քանի՞ հարիւր տարի կ'ապրի հարցուցի եղա՞քէն, որուն մատնութիւն եղած էր:

Էֆէնտին շոգեմալին մէջ «Արեւելք»-ի սրտօնատիրոջը հանդէպելովն, զարոյթով բացուեց:

— Հիմակ տեսա՞ք թէ ինչ կրլլայ եղեր: Ասանկ մեր եկեղեցիներուն բոլոր կալուածները պիտի աւնենա Վալի քեզ քաղաք, դագիքաճիգ մանուկ է: Մենք կտրաս մը գտէք, մենք կտրաս մը:

Շոգեմալն Պէշիկթաշէն դէպի Օրթագիդ եկած ատեն, երբին կը պատահէր որ բարձրաստիճան թիւրքեր լրեն հարցնէին, թէ որո՞նց կը պատկանէին այն գեղեցիկ տուները, որոնք Չաղանի սուլթանական պալատին ետեւ գո՞ւրազ բլրան վրայ սկսած էին շինուիլ: Հարապետ էֆէնտին չգիտնալ ձեռնադրելով, տարսկուսական պատասխաններ կուտար. «Պանգոյին մարդոցն են, կարծեմ ֆրէնկներու են» կըրէր. կը կժկուար «ֆրէնկներու եւ» արտասանած ատենը: Միփակա ասերիբը թէեւ Պանդ Օթոմանի պաշտօնեաներ կամ վաճառականներ, բայց հայեր էին:

Ինքն ալ իր բնակատեղը շատ մէկը սաղեալ տեղ մը՝ Տէրէ կոչուած ձորին մէջ՝ շինել տուած էր Դրոսէն եկեղեցի որմ մը կը չըջապատէր պարտաւոր մը, ուր կը գտնուէր տունը: Առանց արտաքին ուշադրու երեւութի չէնք մը երկու մասի

բաժնուած՝ հարեւրիլ եւ սեյանիլի: Այս վերջինը՝ յատկապէս թիւրք այցելուներու ընդունելութեանը սահմանուած՝ պարզուկ եւ կահաւորեալ էր. էֆէնտին շատ անգամ կը յիշեցնէր սուլթան Մահմուտին այցեութիւնը Ղալլա Սրթիինին: Համարաւոր ամիրան ծանր հիւանդ պատկա՞ծ սուլթանը, ծալուեալ, Օրթագիդ հիւանդանոցի կողմէն անոր տունը: Ստուգութեան վեր ելած ատենը կը մտնէ սենեակները որո՞ց անշուք կահաւորութիւն իր ուշադրութիւնը կը դառնայ: Այս քննադան այցելութեան հետոյ սուլթանին համարումն ու վատստութիւնը Ղալլալի վրայ եւս առաւել կանխնայ:

Էֆէնտին վաթսուներ անցուկ էր: Տղաութեանը կարգալ գրել մ սուլթան էր բայց ընթերցասէր բլլալուն շատ բան կը կարդար: Ամէն հին հայու պատմութիւնն ալ գրաբարին իմաստը քիչ շատ կը հասկնար, ակա՛նջ: պատեւուցի վեր եկեղեցական գրաբարով լինուած բլլալուն Չաղանը մաշեցուցած էր, ինչպէս եւ եղիլէն. թո՞մա Արժրուսին, Աստուածաշունչը եւ ուրիշ պատմական գրքեր: Տեղեակ էր եւ ժամանակակից թարգմանութեանց. Իզմիրի ու Պոլսոյ վկայական բոլոր թարգմանութիւնները իրեն բնական լինելով: Պոլսոյ բոլոր թիւթերուն բնականորէ էր, եւ միանգամայն ընթերցող:

Հայաստանէն եկած մուշտակագործի մը այդ տրդան, իր բազը Սրթի պատերազ լին սկսած էր շինել Եարքէն Սէրասկէրի, Թոփանէի, Թերսանէի գլխաւոր հայթայթիչներէն մէկն էր եղած: Աւելի ճիշտ պիտի ըլլար «առաջինը» ըսելու փառանքու եւ պաշտօնատարներու գողալից ըլլալու հնարամտու-

Թեան մէջ անբաղձաբար ճարտիկ մըն էր: Շնորհիւ այդ անբարեխղճութեանը, որ Թիւրքիոյ վարչական բարձրուն մէջ դէրագոյն առաքինութեան կը համարուի, Հայրապետը ո՛չ ժիայն մեծկակ հարստութիւն դիզած էր, այլեւ ստիճանէ ստիճան բարձրանալով հասած էր պայաւի եւ ակնկառուց կը մնար փայայտութեան:

Թէեւ Թիւրքերուն նրախտապարտ ըլլալու եւ զանոնք սիրելու պորսակա՞տութիւնը ունէր, բայց սրտին խորը անոնց ատելութեան կը խտանար ներսիդիէն բոն մը կրմբոստանար ամենօրեայ սառըկացման դէմ: Արեւն օր ամեն ժամ արթուն հոգեբան մը պիտի ըլլար, որպէսզի ո՛րեւէ Թիւրք չվիթուորէ, մէկուն նախանձ չշարժէ Պէշիկթաշի Հասան փաշային վաղնջուց բարեկամն ըլլալով հանդերձ, կը ջանար որ փաշան զինքը հասարակ վիճակի մէջ տեսնէ: Ընդհանրապէս քարշակով կերթար կուզար միշտ Պէշիկթաշի պահականոցին մօտ նստելով, որպէսզի տեսնուի թէ հասարակ մարդու նման կերթեւեկէ: Ու երբ կառքով անցնելու պարտաւորուէր, վարագոյրը ձգել կուտար: Փոշաներու եւ մինչեւ իսկ անոնց սպաններուն առջեւ քառսուն տարիներու դուռլուոր եւ կտրաքամաք կեանքը իր սրտին մէջ գտնուութեան թոյնը ամբարած էր: Ու այդ թոյնէն լեզիացած օրտովը կը կարդար Հայոց պատմութիւնը եւ ատելով կ'ատէր «անհաւատը»:

Դում-քարուի ցոյցին օրը սիրտը յոյսի ու վախի զգացումներով ցնծաց ու տագնապեցաւ: «Դանակը ա՛լ ոսկորին հասած կերեւար», փըսփըսաց քանի մը մտերիմներու, կարծեց թէ «Դորձին մէջը Ռուսին»

մատը կայ»: Իր այս կարծիքը սկսաւ համոզուիլ փոխուիլ, երբ յուլիս 15-ին յաջորդ օրը փայաներուն մոռյլ ու մտահոգ դէմքերը տեսաւ: Սիրտը պաղլտըկեցաւ, ու «օ՛խ» մը քաշեց: Հազար տարուան ցողային վրիժառութեան սկզբնաւորութիւնը կը տեսնէր: Սմբած ինկաւ, երբ բանտերը հայերով լցուեցան, ու դէպի արեւակէղ Ափրիկէ շխթայակապ հայեր ճամբայ դրուեցան եւ «Ռուսին մատը» չերեւցաւ: Իրիկուն մը օղիի մթնոցին, մտերիմներուն ըսաւ:

— Մեր հիներուն խօսքն էր թէ «Աստուած տաճկին քովուզը հայուն գլխէն պակաս չընէ, բայց՝ մոսկովին քովուզն ալ տաճկին գլխէն պակաս չընէ»: Սակե՛ ետքը տաճկին, քովուզը առաջընէ աւելի ուժով գլխնուս պիտի զարնուի, վասնզի Մոսկովին քովուզը տաճկին գլխուն վրայ չի տեսնուիր կոր: Հին մարգը նորէն երեւան եկաւ, տաճկին առջեւ ժպիտը երեսին վրայ, ցաւը, հոգուն մէջ հայը, որ ապրիլ է՞ ուզէր: Նորէն իր վզն վրայ ծանրացած զգաց «խոհեմ-զգո՛շուոր վարմունք» ի բազմադարեան անուրը, զոր խօստակելու յոյսը ունեցաւ յոպէ մը: Եւ այն օր որ Հայաստանցի տերտէր մը հայութեան ա՛յ անդուսպ պահանջումը «սգատուութիւն եղբարց մերոյ»ին մէջ գոռացուց «անխոհեմաբար», ու՛ «որ օրհնե՛ր գայնոսիկ»ին մէջ դառնուութեան չհշտով մը ցեղին անէծքը արձակեց «անըզգուշաբար», ուսլան վախճաւ: Ժառանգական ստրկացեալ արիւնը նորէն իր հանգօրտիկ ընթացքը շարունակեց:

է

Տէր Յուսէկ, որ Պոլսէն Սաժտոնի ճամբով մեկ-
նամ էր, նոյն ճամբով նորէն Պոլիս վերադարձաւ
երկու տարի ետքը: Այս անգամ շիտակ Պատրիար-
քարան չբաց, ո՛չ ալ զինք թաշի ժը եկեղեցի խըր-
կեցին: Միտ մինակ չէս դար, ուրիշներ ալ կրնկե-
րանային իրեն: Կո գային խոյովին, առանց իրենց
ազատ շարժման տէրն ըլլալու: Ոտքերն չզթայ
անցուած էր: Շողենաւէն շիտակ Պապը զապթիէ
տարուեցան: Շղթայեալներն մէկ մասը Պոլսոյ բան-
տերը դեռեղեցին, ուրիշներ Աքիա օքսոտուեցան:
Տէր Յուսէկ այս վերջիններուն մէջ էր:

Հայաստանցի տէրաւորը Պոլսէն ո՛չ զղուած ո՛չ
ամբալ, ո՛չ արբարկացած տեղնամ էր: Քրիստոսի
սիրոյն իր արիւնը տունց տրտուելի թափելու
պատրաստ քանանան բանի տղ չէր կրնար զնել
եկեղեցիին ու ժողովրդին սիրոյն հաւար կրած
չնչին տառապանքները: Իր սրտին մէջ քրիստոսի-
ութիւնը ու ազգութիւնն ի մի ձուլուած էին զա-
նոնք իրարմէ անջատելու անկարող էր, ինչպէս
անկարող էր իրարմէ զատել Քրիստոսի աստուածա-
յին ու մարդկային բնութիւնները: Մէկուէն համար
ուրախութեամբ նահատակուողը, ուրախութեամբ
պիտի մարտիրոսանար եւ միւսին համար:

Ու յետոյ, յուլիս 15-ի պայծառ արեւը զինքը
այլակերպած էր: Դարերէ ի վեր աղուէսը կեանքի
մտաւարկար ընտրող հայ գեղացին, յուլիս 15-ին
տախտի կորիւնը ցեղային զինանշան ընդունեց: Տէր

Յուսէկ Պոլսէն կազգուրեալ կը մեկնէր: Ինքն ու
Արշամը միասին ճամբայ ելան: Արձակուրդին օրերը
վերջանալու վրայ ըլլալով, ուսուցիչը արդէն երկիր
պիտի վերադարնար, ուր կատարելիք նոր պաշտօն
մըն ալ Պունէր իբր ներկայացուցիչ: Ըստ նախորդ
որոշման մը, տէրաւորը Պոլիս պիտի մնար այն տե-
ղի «ընկերութեան» հետ երկրին յարաբերութիւննե-
րը ամրապնդելու եւ զօրն կազմակերպութիւն մը
հիմնելու նպատակաւ: Հայ ապեա էֆնտիլին միջա-
մտութիւնը այս ծրագիրը քանդեց: Տէրաւորը «խոր-
հուրդ մարդկան, կամք փոփոխուած» ըսելով մեկնեց:
Սաժտոնի վարչական մարմինն հետ խորհրդակցու-
թիւններէ յետոյ, հարկ տեսուեցաւ որ տէր Յու-
սէկ Փոքր Հայք այցելութիւն մը ընէ եւ ձմեռը
զատնայ իր տեղը: Վայժապետը իր ճամբան շարու-
նակեց, քանանա Մարգուան, Սեբաստիա, Եկզոկիա
այցելեց, ու ձմեռը Տոմուզ գեղ գնաց: Գարնան
այցելեց, ու ձմեռը Տոմուզ գեղ գնաց: Գարնան
նորէն ճամբայ ինկաւ: Իր գեղին երիտասարդութիւ-
նը սր այժմ կազմակերպութեան մէջն էր տէրաւորի
քացահայութեան պատճառը գիտէր: Ուղեւոր կազմ-
ակերպիչը կը շրջադայէր ամբողջ Փոքր Հայք, ամէն
կողմ քարոզելով խրախուսելով, կազմակերպելով:
Արմուտան անցաւ եւ Արիստանանին ու ընկերներուն
հետ նրկար տեսուեցաւ: Մարգուան՝ Ատոմ Ասլան-
եանին ու խումբին հրացանները ինքն օրհնեց, ու
տեսն մը հրոսակ ալ եղաւ: Երկարօրէն տեսակցեցաւ
Չաքարեանին ու Շմաւոնին հետ, զանոնք միացը-
նելու աշխատելով: Եւ այս առթիւ բարեբար դեր
մըն ալ կատարեց: Աստուածամարտութեան կռիւը
սպառնալիք մըն էր ազգային դատին յաջողութեանը

դէմ: Ժողովուրդը սկսած էր խրաչիլ Եւրոպայէն-
եկող երիտասարդներէն: Գեղացի տէրաէրը խօսեցաւ
յանուն հայ ժողովրդին: Ինքն էր որ ըսաւ:

—Օրհնածներ, մենք անհաւատ թուրքին թշնամի-
ենք ի միջի այլոց եւ այն պատճառաւ ալ, զք մեր
եկեղեցիները կը կողոպտեն, մեր ճարերը կը պղծեն
ու ձեռքերնէս կանոնեն: Դուք եկեր Աստուածնիս
ալ մենէ կը յափշտակէք: Թէ որ Աստուած չկայ
անդիի աշխարհ չկայ, արքայութիւն չկայ, դժոխք
չկայ: Ամէնուն ըրածը իր քովը պիտի մնայ, ու
մենք շան պէս պիտի սատկինք լմնանք ան ատեն
հայը՝ ինչ է, Տաճկը ինչ է, Մէկը «հաց» կըսէ,
միւսը՝ «էքմէկ», տարբերութիւնը սա՞ է:

Տէր Յուսիկ նախնահոն ուսում ստացած մարդ
չհետամտեցաւ Եւրոպայէն եկող «գիտունները» հա-
մոզելու, այլ պարզապէս անոնք սպառնալիք ըրաւ
ժողովրդին ըիտ ուժին կռիւնելով

—Ես Ձեզի հոսկէ ժողովրդին ձեռքովը տեղերնիշ
կը ճտմբեմ, Թէ որ մէյ մը ալ կրօնքի զէմ խօսիք
սպառնաց: Մեր գործը, կը պոտար, անհաւատ թուր-
քին հետ է: Ամէն մէկերնիս մեր արիւնը թափելու
պատրաստ ենք: Միթէ այնքան ապուշ ենք որ կրօն-
քը ջնջելու համար նահատակուինք: Հէ՞:

Տէր Յուսիկ որ մը թուժահանի խումբին հետ
գտնուած պահուն, ձիւ պղտի մէկը տեսաւ: Անմպիտ
մարդ մը, քաղցրախօսիկ հոգ ու խօսարհ, երկուցը՝
տոտուածալիս: Սյդ զէքը իրեն անձանթ չթուեցաւ
Բայց ո՛ր տեսած էր: Յիշողութիւնը պրպոցեց,
երկար, պրպոցեց: Սրտէն ո՞ժ մը զինքը զէպի այդ
անձամ օճը կը մղէր: Մէկէնիմէկ հրճուանքի սարսու-

տով մը զլիւն մինչեւ ոտքը ցնցուեցաւ: Տարակոյս-
տունէր. ա՛ն էր, պատուելին, որ օրին մէկը իշու-
կովը իրենց զիւրը եկած էր, լուսանողի տէր Թա-
ղէտոսին ատենը. ձեռ կերած էր եւ աշխարհարար
Աստուածաշունչ մը ձգելով փոխած էր: Ու այդ հա-
լածեայ «բռոթ»ը, այդ հալածեայ Աստուածաշունչն
էին որ զինքը ու ամբողջ զեզը փխած էին: Տէր-
տէրը կամաց կամաց միտքը քերաւ պարագաները
ուր պատուելիին հանդիպած էր: Տարիս՛ր անցեր
էին: Օր մը քաղաքը Արշամին հետ պաշտած, վար-
ժապետը զինքը արմուկովը մշտած, ու «բռոթ»ը
ցոյց տուած էր: Արիւնը դուխը ցատկեր էր: Անկէ
ետքը քանի մը անգամ ալ հանդիպած էր պատուե-
լիին, միշտ խոռ խոռ նախելով անոր: Ալ ետքէն
զայն չէր տեսած, ու մոռցած իսկ էր: Հիմակ այդ
մարդը տեսիլքի մը պէս կերեւնար իր աչքերուն:
Երկիւղածօրէն անոր ձեռեցաւ ու ինքզինքը ճանչ-
ցուց: Պատուելիին շատ ծանօթ էր տէր Յուսիկ ա-
նունը: Անոր աչքերուն մէջ ալ արտաթիւնը
փայլեցաւ ի տես այդ ըրրտ քահանային, որ հայ
ժողովուրդը իր իսկութեանը մէջ կը մարմնացնէր:

Երբ կարգը եկաւ, տէրտէրը պատմեց թէ ինքը
անուղղակի աշակերտն է իրեն՝ պատուելիին: Այս
վերջինս զարմանք յատնելուն տէր Յուսիկ պատմեց
շատ տարիներ տուջ իր զեզը պատահած դէպքը,
Պատուելին ալ քիչ մը մըտմբաւալէն յետոյ, անանկ
բան մը յիշեց, իր Առաքեալի պաշտօնին մէջ այնքան
քաղաքներէ ու գեղերէ հալածուած ու ձեռ ուտելով
վնասուած էր որ ամէն մէկ դէպքը նոյնհետայն
ճշգրտօրէն յիշելու անկարող կը գտնուէր:

Պատուելին ալ գեղէ գեղ պտըածելով կազմակերպութիւնները կը պատրաստէր ու հրահանգներուն կայցելէր: Եւ ասկէ ետքը տէրտէր ու պատուելի մէկտեղ պիտի հայածուէին: Իրենց անձին մէջ հայութիւնը կը միանար ընդդէմ հայութեան ու քրիստոնէութեան թշնամիին:

Ու մէկտեղ բանտընետուեցան պատուելի տէրտէր, ամերիկեան քոլէճի բրոֆեսէր, պատանի, երիտասարդ, ուսանող, վերեղակ, չորեպահ, Ամէնքն ալ հայ ամենքն ալ քրիստոնեայ:

Տէր Յուսիկ Մարգուան կը գտնուէր այն ազիտաւոր օրերը երբ առտու մը պատերը վակցուած գտնուեցան Հնչսուան Մանուկի յայտարարութիւնները: Սթէնքէն մասնաւոր հրահանգներով Փօքր Հայք խրկուած այդ թուղթերը՝ Պ լիս գահընկեցութեան մը պատրաստութիւնները կը ծանուցանէին: Անդին Երլտըզ յուզումը՝ տիրեց եւ ամանախիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան ամբողջ Փոքր Հայքի մէջ: Տէր Յուսիկ բնդհանուր ձերբակալութիւններուն ինքն ալ բռնուեցաւ: Ո՛չ Մարգուանէն էր, ո՛չ չըրջականերէն, այդ կողմերը ինչ գործ ունէր: Ամենախիստ հարցաքննութիւնները շատ բան յայտնուցին: Տէր Յուսիկին գերը հաստատուեցաւ:

Ընդհանուր ամբաստաններուն դատը Էնկիւրիի դատարանին առջեւ սկսաւ տեսնուիլ: Տէրտէրը որոշեց ինքզինքը արդարացնելու շաշխատիլ: Կ'ըմբռնէր թէ ինքնարդարացումն ուրացումը էր: Ուրացումը՝ զաղափարին պարտութիւնը: Հայ ժողովրդին աչքերը Էնկիւրի յառած էին, նոր հայութեան դող զոթան: Պիտի ջանա՞ր ինքզինքը արդարացնել: Եթէ

իբր քրիստոնէութիւնը յանցանք համարելով՝ ա՛րբաստանու էր: Ու հայութեան դատն ալ հիմակ իբր կըրօնքը չէ՞ր:

Ընելիթիւն վրայ բանտին մէջ երկարօրէն խորհեցաւ: Թրքերէն լեզուին թէեւ անընտել, բայց իր յայտարարութիւնները կարող էր պարզօրէն բացատրել: Սակայն դատաստանին օրը երկարաբանելու պէտք չունեցաւ: Իրմէն առաջ Ռըշտունին խօսեցաւ: Դատաւոր, ժողովուրդ, ամբաստանեայ, ամբաստանող, ամէնքն ալ օտարացան այդ վրիժառու ձայնէն: Երբ ինքնապաշտպանութեան կարգը տէր Յուսիկին եկաւ, անիկայ պարզապէս պատասխանեց:

— Ռուչտունի էֆէնտին պէտք եղածը ըսաւ: Իրեն ձայնակեց եմ: Աւելցնելիք ուրիշ բան մը չունիմ:

Երբ բանտ վերադարձան, տէր Յուսիկ Ռըշտունիին ճակատը պագաւ ուրախութեան արցունքներով:

Ամէնքն ալ մահուան դատապարտուեցան: Բայց նահատակութեան հինգ կորիճներ միայն արժանացան: Անոնք իրենց ձեռքովը մահմետականին արիւնը թափած էին: Միւսներուն պատիժը մշտնջենական բանտարկութեան փոխուեցաւ: Ոմրովին Պօլիս բերուելով, ոմանք հօն բանտերը զետեղուեցան, ոմանք ալ բերդաքաղաքները խրկուեցան: Լիյօ վերջիններուն մէջ

էր տէր Յուսէպ:

Պ

Յուսէպ 15ին կ. Պոլսոյ վարչական զրութել-
թեան մէջ մեծ փոփոխութիւն կը մտնէր: Կե-
զրոնական ոստիկանութիւնը, որ մինչեւ այդ ա-
տեն երկրորդական զիրք ունէր, յանկարծ ամե-
նամեծ կտրելորութիւնը կ'ստանար հայկական
վտանգին ազդած սարսափէն: Աննչան պաշտօն-
եայ երթասարդ մը, մէկէնիմէկ ոստիկանական
նախարարութեան կոչուելով, պիտի նկրտէր հե-
տզհետէ իր գերիշխանութեանը ներքեւ առնել
մինչեւ իսկ սատրագամն ու ներքին գործերու
նախարարը, որոնց ստորագրեալ պաշտօնեան կը
մնար ըստ վարչական կարգ ու կանոնի: Հի-
նաուսրց փաշաներուն անհանդուրժելի էր իրենց
վրայ ծանրացած այս հսկողութիւնը: Այդ նա-
խարարները միանգամայն կը վախնային, թէ
ոստիկանութեան նոր պետը, փառատենչիկ զգա-
ցումներէ մղուած, հայկական ինդիքը կրնար
բորբոքել, ստեղծելու համար կնճոտ կայու-
թիւն մը, որուն բոլոր հանդուցները իւր ա-
փերուն մէջ առնելով, յաջողէր մինչեւ վեզի-
րութեան բարձրանալ: Ուրիշներ ալ կը կարծէին
թէ, այդ նոր նախարարը՝ իբր աղաւաղիտ հօր
մը որդին եւ իբր մտերիմ մը երիտասարդ թուր-
քերուն, սրտանց կը համակէր երկրին մէջ
ձագած ամէն շարժումի: Դիւական քաղաքակա-
նութեամբ մը իր պաշտնէն պիտի օգտուէր հայ-

կական վրդովումները բորբոքեալ պահելու հա-
մար, որպէսզի անխոսափելի դանձայ եւրոպա-
կան միջամտութիւն մը, որմէն միայն կարելի
է յուսալ թուրքիոյ բարեկարգումը ուստի եւ
փրկութիւնը: Փառասիրութիւն ու հայրենասի-
րութիւն կրնային իրենց փոխադարձ շահերը
համեմատել: Բ. Դրան մեքենայութիւնները ըս-
կասն, տապալելու համար ոստիկանութեան երթ-
տասարդ նախարարը: Բայց անիկայ՝ շնորհիւ իր
բազմաբեղուն մտքին ու երջարգը ունեցած պաշտ-
պաններուն իր ազդեցութիւնը օտէ օր աւելի
կրնադարձակէր ու կամրապնդէր: Փաշաներէն ու-
մանք մտաբերեցին հայոց Պատրիարքարանը եւս
գործիք ընել, իրենց հակառակորդին տապալու-
մին գիւրացմանը համար: այս նպատակաւ ձեռք
առին Հայրապետ էֆէնտին:

Թիւրքերուն հետ հայուն հնաւանդ վարու-
ղութեան այս մարմնացումը, կը շարունակէր
նաեւ այն հին քաղաքականութիւնը, որով հա-
յերը կը մասնակցէին երկրին բարձրագոյն վար-
չութեան մէջ կազմուած շահախնդրական կամ
քաղաքական թիւրք կուսակցութիւններու: Այդ
հայերը իրենց հնարամիտ խելքովը, գրամական
ուժովը եւ նպաստաւոր ուրիշ պարագաներու
ազդեցութեամբ կը գիւրացնէին բարձրատիճան
պաշտօնատարներու բարձրացումները եւ անկու-
նները: Օրթոգոքաքնտի էֆէնտին այ՝ որ հակոս-
տիկանական փաշաներուն գաղափարակից մըն էր,
ինչպէս եւ շահակից մը, օգտուեցաւ Պատրիար-
քարանին վրայ իր ունեցած ազդեցութենէն նոր

զկայք'ը ևն պատճառաւ այլևս անսահման օր-
պէս, ի դիւրացնէ սատրազամին ու ներքին գոր-
ծերու նախալարին խորհուրդներուն յաջողու-
թիւնը: Եւ անա Պատրիարքարանն գտնա-
Գուորը եւ Երլարզը, ընդդէմ ոստիկանութեան նա-
խարարին: Ու եկաւ օր մը որ Ալըգեան Պատ-
րիարքը կատարութեան վերջնագիր մը տուաւ
կամ ինքը պիտի համառի կամ ոստիկանու-
թեան նախարարը: Բայց Սուլթանը երկուքն ալ
իրենց պաշտօնին վրայ պահեց: Զարքիե Մխչի-
րին քաջատեղեակ էր իր զէմ լարուած մեքե-
նայութեանց զխաւոր դատարիին անձնուորու-
թեան. անոր ջանքովու մը ծրագրեց, բայց ըս-
պասեցով քորպասեհ առթի մը, որ կրնար ներ-
կայանայ ուչ կամ կանոխ: Շատ ջանեցաւ, նա-
խարարական փոփոխութիւններ տեղի ունեցան:
նոր դահլիճ մը կազմուեցաւ: աս ալ հաշտ աչ-
քով չէր դիտեր ոստիկանութեան ամենազգեցիկ
պեօք: Բայց կղզուչանար անոր զէմ կողմէ:
Հայ Էֆէնտին ալ համակերպեցաւ Դրան նոր
քաղաքականութեան:

Ու Հայկական դեպքերը իրարու կը յաջորդէին
երեւակայութիւն սարսուղ արագութեամբ: Պատրիարք
ու վաչագետ շրջանարներու զոն կերթալին, եր-
կրէն՝ պայթումներու օրոտներ: Սասունը հայկական
խոզերը կը վերաբանաւ: ու Պարլիմենտ տասնութ
տարի ետքը պետութիւնները հայոց դատին տէր կը
կանգնէին: Այս բոլոր ճորտտեսիլ երեւոյթները
պահպանողական հայը կը շուարեցնէին: Այլմեւ նա-
ւապէտն էր, որ կողմնացուցը կորսնցուցած է. Մերթ

կը տօքնար. կողբուորուէր կը յուսար մերթ՝ կը-
սմբէր, տարակուսանքներէն ջլատուած: Թիւրքերը
աղէկ ճանչնալուն «սխ» կրէր, թուրքը նապաս-
տակը կատարով կորսայ վախնամ թէ հախերնու
գան»: Սեպտեմբեր 18-ին ցնձաց. սխալած ըլլալուն
ուրախութիւնը ունեցաւ պահ մը Տրապիզոնի կօ-
տորածին յուրը առած օրը. երկու ձեռքը գլխուն
զարկաւ: Զարդերուն գուծերը, իրարու ետեւէ
արագվազ իր բոլոր վախերը կիրակացնէին: Ու
փրկութեան աղօտ նշոյլ մը չէր ընդեջմարեր:

Ախ. անհիլներ անհիլներ, կը կողկողէր:
մտերիմներուն հետ յեղափոխականներուն վրայ խօ-
սած աւերն:

Իրիկուն մը, 1895 ի վերջին օրերը, Հայրա-
պատ Էֆէնտին շոգեմաւէն ելլելուն երբ Սեփագեղի
շուկայէն կանցէր, մուխրարը իր գլխուտունէն
դուրս ցատկելով, ընդ աղայ եկաւ, զէմքը այլայլած
Բարեւ խոնարհաբար առէ յետոյ, բաւ:

— Էֆէնտի ծառանիդ ալ հիմակ ձեզի պիտի գար:
նոր բան կայ:

Ու կամայեղ մը փոփոց թէ ոստիկանութիւնը
ցորեկը տուն մը խուզարկութիւնը բնելու եկած էր:

— Ի՞նչ կրես, գոչեց Էֆէնտին, դեփ դեղին
կտուած:

Մոխթարը եղելութիւնը պատմեց, նոյն օրը
Սթամպուլ Սթապագի մը ձեռքտկալուած էր: Զէյ-
թոնի համար հանգանակութիւն բրած ըլլալու

աւրա տանու թեամբ Երիտասարդը գանահարու մին չդիմանալով. իմացուցած էր հանգանակած դրամը ու նու իրատուութեանց թուղթը Օրթագեղ վաժուհի սրկու քոյրերու տուն պահալ ըլլալը։ Ոտիկանները երիտասարդը կատար վ գեզ բերած էին։ Օրթորդներն թէպէտեւ ամէն ինչ ուրացեր էին բայց ի յուր ետրիտասարդին աղաղակներուն՝ թէ զինքը ծեծի տակ պիտի սպաննն, հարկադրուեր էին ձեզո նէն։ Թուղթըն ու գրամը հանել եւ ոտիկաններուն յանձնել։

Ինչպքը շատ ծանր համարո եցաւ։ Հայրագետ էֆէնտին տուն չգնաց եւ կատար մը նստելով շեռակ Պէշիկթաշ վագեց։ Հասան փաշան ալ արդէն իրեն մարդ խրկած էր. ու կտպաւէր։

Գործին ծանրութունը հոն էր. որ Պոլսոյ կեդրոնական ոտիկանութիւնը յանդգնած էր ոտք կոխել Հասան փաշային իշխանութեան սահմանները։ Պէշիկթաշ ու Օրթագեղ՝ իրր Երկարգի շրջափակին մաս՝ Հասան փաշային բացարձակ պատասխանատուութեան ներքեւ են։ Սուրթանը իր արթուն եւ հաւատարիմ պաշտօնէէն գո՛ն էր։ Բարտանեաներն ալ ոտիկանական խտութիւններէն ազատ կը մնային, հանդարտ կենալու պայմանաւ։ Օրթագեղի մէջ հայոց երաշխաւորը Հայրագետ էֆէնտին էր։ Սյդթագը երբէք ուղղակի ձերբակալութիւն կատարուած չէր։ Օրթագեղցիները Սթանպոլ, Ղալաթիա կը բռնուէին. բայց ոչ Օրթագեղ։ Ի փոխաէն այս հանդարտութեան, Հասան փաշան ալ իր պաշտպանողական հովանին այդ թագերուն վրայ կը տարածէր։ Ետքէն, օգոստոս 26-ին Պէշիկթաշ ու Օրթագեղ ուր մահմետականները բազմաթիւ են. ու զօրաւոր ոչ մէկ

հայու շրթն արունեցաւ» շնորհիւ Հասան փաշային եւ Հայրագետ էֆէնտին։

էֆէնտին երբ Պէշիկթաշի պահալանոցը հասաւ, փաշան մոլեգնոտ էր։ Մտնը դէպքը, սարսափը, Օրթագեղէն հանգանակութեան թուղթ մը գտնուած ըլլալը չէր այլ՝ Օրթագեղ խուզուիլութիւնն ընելու յանդգնութիւնը։ Այս օրինակ համարձակութիւն մը կատարուեալ թէ երկուքի մէջ դաւեր կատարուէին։ Իսկ Օրթագեղ գտնուած թուղթը ո՛չ Հայրագետ էֆէնտին, ո՛չ Հասան փաշային ալ չբնութիւնը կը վարկաբեկէր։ Ի հպատակ Ձէթուրի հանգանակութիւնը Օրթագեղ չէր կատարուած եւ նու իրատուներէն ոչ ոք օրթագեղցի էր։ Ուրեմն Օրթագեղի «պատիր անաղարտ կը մնար»։ Հայրագետ էֆէնտին երաշխաւոր չէր շուկան պատանած դէպքերու համար. եւ ոչ ալ «գրգան ժողովուած» թուղթի կտորի մը համար պատասխանատու։ Փաշան էր բարեկամը բնաւ չմոլեգնեց. բայց նոյնհետայն երկու օրթորդներ կանչել տուաւ եւ զանոնք Օրթագեղէն արտոման զատապարտեց. իրենց «անզոյու թեանը» համար. կրնային Պոլսոյ ուրիշ ո՛րեւէ մէկ թագը երթալ նստիլ. եւ հոն ուղածնին ընել. փաշային ինչ, թէ Սաթաթիա կամ Իսկիւտար ինչ կը պատահէր։

Խնդիրը թէեւ Հասան փաշային ու Հայրագետ էֆէնտին միջեւ կարգադրուեցաւ, բայց ոտիկանութեան ձեռքը զէնք մըն էր, մասնաւորապէս հայ էֆէնտին դէմ։ Զպթիէին պետը իր երբեմնի հակաակորգին ջախջախուով օրին մէկը դիւրացնելու համար, արդէն 1890-էն ի վեր անոր մասին երկուք

աննպատակ սեղեկութիւններ կուտոր: Սրթագեղի
 դէպքը ընդարձակ մտունայի սը նիւթ հայթայթեց:
 Իբր թէ Հայրապետ Էֆէնտին օգտուելով Սրթագեղի
 քացառիկ դիրքէն, հոն յեղափոխեալս, գողտի կե-
 դրոն մը հաստատած էր, ինչպէս Չէթուհի հանգա-
 նակութեան պարագայէր կը հաստատէին: Եւ Հոստան
 փաշան ալ անդիտակից գործիք մըն էս հայ դաւա-
 գրին ձեռքը: Լիսպէս կեդրոնական օստիկանութիւնը
 մէկ կողմէն Պէլիկիթ շի պաշտպանին սրասեստ թիւնը
 կասկածելի ընելով միւս կողմէն ալ հայ էֆէնտին
 վերջնականապէս միւլիմիլի կրնէր սյախնքն կա-
 կածելի ցոյց կուտար Երջուղին:

Պոլսոյ 1896-ի Մեծ-կոտորածէն մէկ քանի օր
 ետքը, օստիկանական պաշտօնեայ մը Հայրապետ
 էֆէնտին զրասենեակը ներկայտնելով, քաղաքա-
 վարօրէն խնդրեց Պալը զապթիէն հրամմել, փաշա-
 յին հետ տեսակցութեան մը համար: Էֆէնտին առանց
 ուրիշ արակուսանքի կարծեց թէ այդ տաղնապի
 ժամանակները իրեն հետ հայոց գործերուն վերա-
 բերմամբ խորհրդակցութեան մը պէտքը տեսնուած
 էր Երբ պաշտօնեայ մայնեցաւ, ինքն ալ կառք
 մը կանչելով, Պալը զապթիէն հրամայեց: Իկող պա-
 հուն եթէ կասկածէ մը զրդուած չորս կողմը դիտե-
 յալ հետսքըքութիւնը ունենար, պիտի նշմարէր հը-
 րաւերակը՝ խանին բոլորածը դիպերուն: Ու երբ իր
 կառքը յարալանալ սկսաւ, ուրիշ մըն ալ անոր
 հետէն կերթար, մէջը միեւնոյն պաշտօնեան:

Էֆէնտին, օստիկանատան մեծ օլա՛ը ելլելուն,
 իր հրաւերակն ալ ետեւէն հասնելով, զինքը պուշ-
 ուրունով մը տնօրէնին՝ եւ ոչ թէ նախարարին
 աննակիր մտցուց: Ընտրելի իր այցելուն ոտքի ել-
 լով ընդունեց. ինչպէս պատշաճ էր վարուիլ պե-
 տական բարձր աստիճանաւորի մը հետ. բայց այն-
 պիսի դիրք մը բռնեց որ տո՛տ հետելու ժամանակ
 չլիթողուց: Ծամմակով մը բաւ թէ օրս ան կացու-
 թեան վերստարնալ ինչ ի չ գործերու համար իրմէն
 քանի մը տեղեկութիւն պիտի խնդրէր: Էֆէնտին
 պաշ իւրքիւնէ — գլխուս վրան ով մը: իր ծառայու-
 թիւնները մատուցանելու պատրաստակամ թիւնը
 յա տնեց:

— Բայց աւտօր շատ զրազուած եմ Ձեր վսեմու-
 թեան հետ երկարօ էն տեսակցիլ կարող չեմ իմա-
 ցուց միւտիր պէտր:

— Որ որոտն համար որ կուզէք վերսին կուգսմ
 պատասխանեց էֆէնտին:

— Իրաւ որ չեմ գիտեր, թէ երբ յարմար ժամա-
 նակ կրնամ գտնել, ծամմակ թիւրք: Ու իր շնա-
 զայլի դէմքի վրայ հրճուանքի ժպիտով շարունակեց:

— Ինչ հարկ որ երթալով գալով լրգնիք: Լա-
 ւագոյն կըլլայ որ քանի մը օր մեղի հիւր մնաք
 ու ո՛ր օրը յարմարի՝ տեսակցինք:

Եւ առանց դիտողութեան մը սպասելու, զը-
 նէն դուրս ելաւ: Վսեմափայլ էֆէնտին Լայ՛ւած տե-
 դը պաղած մնաց: Երկու օտական ներս մտան,
 եւ սովորական պուշուրնովը զինքը տարին սենեակ
 մը, որուն դուռը վրայէն կզպեցին մէկը իւրիշսք
 յարաբերութենէ զրկուած, յայտարարութեամբ:

Բակին վրայ նայող մեծ սենեկին մէջ, պատուանին առջեւը ոտքի վրայ, կայանաւորեալը կը ծիւղէր կը ծիւղէր, մտածկոտ երազուն, աշնան դաղջի բրիկուն մը մար մտնող արիււտն անուշութեանէն թմրած:

Կործանած էր: Ժամուան մը իսկ բանտարկութիւնը կը բաւէր, ինչպէս բոլորէ մը տեւող երկրաշարժը, իր տանը փութումը: Թիւրք միջավայրը իր ճանչնար: Հայկական ինդիին ծագուսէն ի վեր մանմետականներուն հանրաժիտ կա, ծիւղին ուշադիր հետեւած բլլալով, անոնց գրգռեալ զայրոյթին կատարութիւնը իրեն քաջածանօթ էր: Ինքը արդար կամ անարդար՝ կորսուած էր: «յլեա ամենուն աչքին պիտի ներկայանար իբր Օսմանեան տէրութեան խայրին մը: Ա՛յ իր պարագան կը ծանրանար նամանաւանդ այն նկատումով, որ աէրութիւնը զինքը փառքերով ու պատիւներով յղկացուցած էր, իր ամբողջ հարստութիւնը ինչպէս եւ չիւրքը թիւրք կատարութեան պարտական էր: Փճֳցած էր իր վարկը այլեւս, փաշաները պիտի ըզգուշանային հետը ո՛ր եւ է յարաբերութիւն ունենալէ: Կատարական պաշտօնատուները ասլթէն օգուտ պիտի բաղէին իր մեծաբանակ պանանջները չվճարելու համար: Մեծ գործեր ընելու անկարողութեան պիտի գատապարտուէր: Աւայս ամէն աղետները կրնային ոչինչ համարուիլ, էթէ էլ բէք կարենար ազատիլ: Կը զգար թէ զաւի մը հոն էր: Հայ մեծամեծները խորտակելու թրքական քաղաքականութեան մը կասկածը շատոնց ունէր: Ինքն ալ զոն պիտի երթար, երկարատեւ բանտարկութեան մը երկրի զը սկսաւ հոգին տիրել:

Աւ պատուհանէն մէյ մըն ալ նշմարեց իր գրասեղանը, որ առջեւը բեռնակիր մը ձգած, եւ անոր կռակը անկողնի մը՝ կը մտնէր բակը: Կարծեց իր զայգաղը տեսնել: Գրասենեակէն հեռացած սոսնուն, ըստ սովորութեանը իմացուցած էր ուր երթալը, եւ միանգամայն չուտ վերադարձը: Աւշանայուն վրայ, գրասեղանը խաւք ընելով՝ զիւր փնտախու եկած էր «Եթէ կո. զէք անյողին մը սերէք, ա՛ն հաս պիտի մնայ» պատասխանը ստացա՛լ էր:

Ունէն անգամ որ Հոյրապետ էֆէնտին ճամբան պօստիւստ Հոյերու հանդիպէր, որոնք անկողիններ շտկած Պասլը զսպթէի կամ կեդրոնական բօնտին ճամբան կը բռնէին, իրենց հետեւ գիշերուան հանգիստը զիւրացնելու համար, «վա՛խ վա՛խ խեղճ ծանիղներ կրտսր ցուելի, Բ՞ոնչ երօղնելու անխոհեմ զոհեր կ'ըլլան»:

Ա՛յ թիւրցու: Ուտիկն մը լամպա մը սուշ ներս մտաւ: Արհատարհական բարեւ մը քրթմնջելէ յետոյ, զոտը կղպց, բաւալին գրպանը՝ գրաւ եւ Կօշիկները հանեով, քսնաբէի մը վրայ երկնցաւ Գիշերը իր վրայ հակօղն էր:

Յաջորդ օր յօ՛խսեր մը բանտարկեալը նսխափարին սենեակը սարսու: Փաշան կէս ժպտուն կէս

տխուր պոռչուումով մը քաղաքավար ընդունելու-
թիւն ըրաւ ո՛րչար ու տուրճ սը հրամարցոց: Քիչ վերջ
այ քարտուղարի մը հետ եկաւ, թուղթերով, գրիչ-
ներով, կազամարով: Կանոնաւոր հայցաքննութիւն
մը սկսաւ, սր քանի մը ժամ տեւեց: Ամբաստանես-
լին աչքին առաջ գրուեցան երգսրան մը, արտա-
սահմանեան թերթեր, «Աուրբ գործին նուիրատու-
թեան ստացագրեր, Պապը-Ալիի ցոյցին մէկ պահան-
ջագիրը: Ի՞յս ամէնը իր տունէն գտնուած էին: Առջի-
օր իւր Զապթիէն տարուելէ առաջ, աղին Օրթագեզ
իր բնակարանն այ մուխթարին աստիճարութեամբ
խուզարկութիւններ կատարելով, լքուած սնտուկէ
մը այդ մխղիւր գրքերն ու թուղթերը գտնուած
էին: Հիմակ իրմէն բացատրութիւն կը պահանջուէր:
Ամբաստանեալը կռահեց թէ ասոնք իր սպասաւոր-
ներունը ըլլալու էին. սյդ խնդճ մարդիկը յոս-
տոս Զը-էն քանի մը օր ետքը բռնուելով, երկիւր
խրկուած էին ընդհանուր տարագրեալներուն սէջ:
Էֆէնտին այդ հին հայը, եւ ո՛չ իսկ րուպէ մը մըտ-
քէն անցուց ինքնարդարացմանը համար ճիշտ իր-
օթիւնը ըսելու իր ամբաստանութեամբը այդ
խեղճ Հայերը կրնային երկրէն բերուիլ ու վորձան-
քէ հանդիպիլ: Ուստի բուսական համարեց պարզա-
պէս պատասխանել, թէ ինքը բանէ մը տեղեկու-
թիւն չունէր: Ինքը երբէք ատանկ թուղթեր, ա-
տանկ գրքեր ո՛չ տեսած էր, ո՛չ այլ քովը պահած:
Սյո հերքումըն վրայ ներս մտցուցին մուխթարը, որ
տոտուն բերուած էր: Թաղային աղ պաշտօնեան-
վկայեց թէ աղարեւ այդ ամենը ինքն իր ձեռքովը
Հայրապետ էֆէնտին տանը մէջ սնտուկէ մը հանած

է: Սյո հաւաստող մը ճամբարութիւնն էր, եւ մուխ-
թարը զայն խոստովանելու սարտական: Ի՜նչ
գիտէր նա՛ւ որ այդ սնտո կը գացող սպասաւորնե-
րուն էր, անկիւն մը նետուած. սակայն սյո յայտա-
բարութիւնն ընել չուզեց: Ի՛ր սովորութիւնն էր,
եւ զայս իբրեւ օրէնք կը նկատէր, իրեն եղած
հարցումներուն միայն պատասխանել, որչափ հը-
նար է զգուշանալով աւելորդ իօսքեր ընելէ: Ու
նար է զգուշանալով աւելորդ իօսքեր ընելէ: Ու
քանի որ եւ ոչ (ս) ամբաստանեալը իրեն գիօւտ
կրնէր, աղ սնտուկին րոու պատկանիլն իմացնելու
համար, ա՛յլ իրեն չիյնար չհարցուած տեղեկութիւն-
ներ հաղորդել:

Յետոյ երկար օսրակ հարցումներ եղան կեդրո-
նական վարժարանէն գտնուած ուսման գրքերու համար,
ինչպէս եւ վարժապետներու եւ ուսանողներու մասին
այ: Հայրապետ էֆէնտին այդ հաստատութեան
խնամակալներէն ըլլալով, ուստի կանութիւնը կը
ջանար զինքը հոն պատահած ղէպքերուն պատաս-
խանատուներէն համարիլ: Հարցաքննութեան թուղ-
թը կարգացուեցաւ ստորագրուեցաւ, ու բանտար-
կեալը իր սենեակը տարին:

ԺԳ

Քանի մը օր մերջը գործը հարցաքննիչ գատա-
ւորին յանձնուեցաւ, եւ անկէ Ամբաստանիչ ատենին:
Բանտարկուելէն ամիս մը վերջը, Հայրապետ
էֆէնտին կը ստանար իր ամբաստանագիրը, որ
չատ ծանր երեւցաւ, Պիտի ներկայանար
դատարանին:

Կր զգար թէ Կա՛լ Չախջախուած Կործանուած
 մարդն էր: Թէեւ երկու փաստարան նշանակեց,
 քայց անպարտ տրձակման յոյսը ջուռէր: Երբեմն
 լսած էր թէ քաղաքական դատերու մէջ արդարու-
 թիւն չի փնտռուիր: Անշուշտ հայկական տաղնապի
 միջոցն այդ ճշմարտութիւնը ինչպէս ուրիշներուն՝
 նոյն եւ իրեն համար անգամ մը եւս պիտի հաս-
 տատէր:

Ստաբիլ եւ յուսահատ, միայնութեանը մէջ
 ինքնիւնը կը հարցնէր թէ՛ «ես ի՞նչ մենք մեզք
 գործա՛մ եմ, որ Աստուած ինձի այս պատիժը կու-
 տայ»: Կր պրպտէր իր կեանքը ու չէր գտներ իր
 խիղճը վրդովող մօծ յանցանք մը: Անցեալի այդ
 խուզակողութիւնը մէջ, օրին մէկը, մշուշապատ քողի
 մը տակէն աչքին դէմը մը երեւցաւ, զոր յիշել
 թուեց: Այդ միջոցակը վախճալ փորձ մը րբաւ-
 իայց դէմքը չէր անհրեւս ի սնար: Հետզհետէ որոշ
 կերպարանք մը կտոնէր: Այդ մեծ քիթը, երկայն
 ծնօտը անժպիտ դէմքը, սիւսի սեւ մորուքը, կուզայ-
 ին իր աչքերուն առջեւը կը անկուէին: Ու ի կա-
 սակ իր ընդդիմադրական ջանքերու, միտքը կը
 թռչէր անդին՝ իր թաղը Ամբասն զով կիրակի մըն է
 թաղական խորհրդարանին մէջ կը դառնար: Է յաս-
 տանէն եկած պանդուխտ տէրտէր մը իր առջեւն է:
 Ահա ինքը ձեռքը վերցուցած կը վազէ Աստուծոյ
 սպասաւորին վրայ: «Ծօ՛» կանուանէ օծեալը առանց
 ուրիշներուն միջամտութեանը պիտի ձեռնէ, պիտի
 բզկտէ Բրիտանոսի պաշտօնեան: Եւ ահա՛ տրոժաթա-
 խիժ դէմքը կը սկսի աչքէն աներեւոյթանայ: Կա՛լ
 զանիկայ չի տեսիր ի՞նչ եղաւ: Օ՛հ, նուէն կը

յիշէ: Կրակ կտրած: Պատրիարքարանը կը գոնու-
 շալածել կուտայ անոք անօդական թշուառ դա-
 րիպը: Ու կը յիշէ, կը յիշէ: Օրագիրները կը կար-
 դայ ահա: Էնկիւրիի դատատանին արձանագրու-
 թիւնները կը կարգայ: Դատաստաններուն մէջ
 տէրտէրի մը անունին կը հանդիպի եւ այդ պահուն
 քովը դառնուող Օղսենտիոս Էֆէնտին կը հարցէ.
 «սա հոս մէկ հեհպիղ տէրտէր մը եկաւ նէ, ա՛ն է
 սա հեհիվը — Հրամանք էք Էֆէնտի, պատասխանը
 կը ստանայ: — Իշտե՛ վերջը ասանկ փորձանքը կը
 գտնէ, խօսք մտիկ չընելուն:

Սյս յիշատակները կը թնցեն: կը խռովեն հոգին:
 Ա՛լ չի տալակուսիր: Մահճեռականներէ ունեցած
 վախուն՝ նախատած, հալածած էր Բրիտանոսի
 հաւատարիմ ծառան, եւ անոր ցկեանս քարոզմանը
 պատճառ եղած: Եւ Աստուած ալ իր պատիժը կուտար:
 Ա՛լ յուզուած թողցած տկարացած «մղայ՝ Տէ՛ր
 մեղա՛յ» կը գոչէ սրտին խորէն: Զղջումը իր սիրտը
 կը հանդարտեցնէ: Կր սկսի ուխտեր ընել ընել-
 քանդէն ազատուելուն՝ իրմեզքը պիտի քուէ տէրտէրը
 փրկել տալով:

Ու վստահօրէն Աստուծոյ գթութեանը սպա-
 ինեցաւ:

Դատարանին առջեւ վսեխ փայլ Էֆէնտին լրսոցէ
 վսեմ հանդիսացաւ: կը մտնէր թէ իր անձն մէջ իր
 ցեղն է՝ որ քրիստոնեայ եւ իսլամ աշխարհներուն
 դէմը կը դատուէր: Զարնուած էր ազբատ հայր:

զարնուած է մտաւորական հայր, պիտի զարնուէր
եւ հարուստ հայր: Երկայոցցաւ խրոխտարար: Մեր-
մեց նախազանական հրամանին հնազանդելով,
ոճրագործներու աթոռին վայ տեղաւորուիլ:

— Այս աթոռը ինծի համար չէ ըսաւ սրհամ-ը.
հակաս չեղաով մը:

Թիւրքերու մտմայ սկսան: Իրենց համար տա-
րակոյս չ'լար որ այս հայր տէրութեան ղէմ դաւածան
մը նէր. բայց դաւածանութիւնը յետ մը չէր համա-
րեո, այլ իրաւունք մը. ուստի եւ կը մերժէր
ոճրագործներու աթոռը նստիլ:

Երբ նախապէսն ուղեց զինքը պատասխանատու
բո՛ւել կեդրոնական վարժարանին ուսուցիչներուն
ընթացքին համառ, խնամակալ էֆէնտին հէգօրէն
հարցուց:

— Ու Մուրատ պէ՛յր:

Կարճատե քայց յստակ լեզուով բացատրեց թէ
այդ ճաղստանցի իսլամը սուլթանէն մեծ պաշտօն-
ներու կոչուելով հանդերձ, այժմ Եւրոպայի մէջ
տէրութեան ղէմ կը գործէր: Միթէ Մուրատ պէյին
այո՛րն թո՛սքքին պատասխաատուն իր պետե՞րը կը
բռնուէին:

Եւ ուկնդիրները ըմբռնեցին, որ ամբաստան-
եալը Մուրատ պէյին պարագան յիշեցնելով ո՛չ
միայն ինքնարդարացման փաստ մը կը ներկայացնէր,
այլեւ զիտել տուած կրկար, որ երկրին վարչական
գրութեան ղէմ ըմբոստացնողները քրիստոնեայ
հայերը չէին միայն:

Նախագահն ըմբռնեց թէ այս ամբաստանեալին
հետ երկարատեւ դատավարութիւն մը չաւտ անպա-

սեհութիւններ առաջ պիտի բերէր. կարճ կապելու
խոհեմութիւնը ունեցաւ: Օրինական անհրաժեշտ
ձեւակերպուլթիւններէն յետոյ, դատաւորները
խորհրդի սենեակը առանձնացան: Կէս ժամ ետքը
վերադարձան: Դախաւահը դատարանին միաձայն
վճիռը սմբաստանեալին հաղորդեց: Իրեք տարուան
բանտարկութիւն:

ՃԲ

Դասավճիռը հինգշաբթի օր մը տրուեցաւ.
Իրիկուան ղէմ, Դատապարտեալը յանկարծակի չէր
զարձայս ելքին արդէն սպասելուն: Չինքը վերա-
դարձոցին Պապը զապթիէ, հոնկէ կեդրոնական
բանտը փոխադրուի համար: Յաջորդ օրը այցելու-
ներ եկան: Իր գործը վերջացած ըլլալով, այլեւս
«յարաբերութենէ կտրուած» չէր մնար: Եկողները
հաստատեցին, թէ զօրաւոր բարեխօսութեանց շնոր-
հիւ շոնտով ներման պիտի արժանանար: Եւ իրաւ
յաջորդ օրն իսկ, Դատական պաշտօնատունը ոստի-
կանութեան կը հաղորդէր «ներում շնորհող»
կայսերական իրաւեֆն:

Էֆէնտին, առանց ժամանակ կորսնցելու, կառք
մը նստաւ եւ ուղղակի Երլարզ գնաց, ու սենեկա-
պետի մը միջոցաւ «փր երախտագիտական զգացում-
ները յոռս կառերալան գահ՝ յից» դրաւ:

Սուլթանին պալատէն ուղղակի՝ Օրթագեղ
անցաւ: Նախորդ օրն ու նոյն առտուն շատ անձրե-
ւած ըլլալուն՝ կառքը չէր կրնար մինչեւ Տերէն-
յառաջանալ: Էֆէնտին ըստ սովորութեան,

Քաջներտիվներ վար իջաւ: Կանգ առաւ: աչքերը չորս կողմը ժուռ անեց կարօտադին: Սիրտը անհուն տխրութեամբ լեցուեցաւ: Ատտու մը ինչ վիճակի մէջ մտկնած էր հոնկէ. եւ հիմակ ինչ վիճակի մէջ կը վերադառնար: Եւ անա զինք ՚չ յարելուն՝ խանութէն կ'սմացուէ մը դուրս ելաւ վիսնիսն, որուն միշտ խաղալի կօ խրկէր Ֆէսը: Քանի մը քայլ անդիէն, շաքարաչոր վաճառողն ալ եկաւ: Ամէն ատտու էֆէնտին անոր խանութը կը սպասէր քարչակին, յոխտն մը սետելով եւ ջուր մը խմելով Իրմացէն քե ուխտն այ՛ իր բազմամեայ սովորիչը՝ դատկեց: Իրեքն ալ շուրջը եկան: Դէմքերնուն վրայ կը նշմարէր ուրախութիւն մը, որ սրտաբուզիս էր: Բարեւեցին յարգանքով, բայց մտերմական ընտանութեամբ մը, որուն սովոր չէն. Ի, ե՛նց խնդակցութիւնները ու բարեմաղթութիւնները թոթովօցին. այ՛ քոն յուզուած էին, որ չէին կրնար առատ առստ խօսիլ: Էֆէնտին սիրտն ալ ելաւ:

Չկրցաւ շատ բան ըսել. ամէնուն հոյատայտ-բաւ հարցոց: Ընտո՞ր էք: Ատտու մը ամէնքդ ալ ողջ առողջ, հանգիստ էք: «Ամէնքդ» խորհրդաւոր, ցա՛ւ ձայնով մը արտասանեց: Ակնարկո թիւն էր կոտորածին:

— Փռք Ատտու մը, էֆէնտի ո՛յջ առողջ ենք. վիճակնիս յայտնի է ըսն:

— Ողջութիւն ըլլայ, Ատտու մը ողորձութիւնը մեծ է. պատասխանեց:

Հո՛ն, փողօցր, դասակարգի՛ր իրարու կեղ-քայրակցէին տառապանքներուն մէջ իրենց չաւա-

սարութեամբ: Էֆէնտին ու աղբարը միեւնոյն տանջանքներով կը խոչտան գուէին. առանց խրտա՛նքի, իբրեւ միեւնոյն աղգին զաւակները: Վը սեմաչուք հայր. այն պահուն որ կը կործանէր այն պահուն որ կը կործանէր այն փսջաներուն ձեռք-քէն, որոնց առջեւը խոնարհ երկրպագու եղած էր, իրեն յենարան ու զօրավիգ կը գտնէր ժողովրդին սիրտը որ կը դոյար աղքատ աշխատաւորներու երեսը, աշխատաւորնէ՛ր որոնց վրայ միշտ վերելն նստած էր: Օտարէն հալածուող ժողովրդի մը համօր՝ եղբայրակցութեան զգացումին ամբողջ անուշութիւնը հիմակ կ'զգար: Աւ կը զգար նա՛ւ թէ շատ խորունկ իմաստ մը ունէր, ցեղին՝ «սրտէ ի սիրտ ճամբայ կայ» քաղցրախօսիկ առածը:

Մնաք բարով ըսելով, էֆէնտին ճամբան շարունակեց: արտում ու խօնուն: Իր աչքերը է գուր չ՛րս կողմերը կը փնտտէին այն զէմքերը զորս պզտիկուց ի վեր տեսնելու վարժ էր: Ո՛ւր էին հայ համալնները, որոնք իր անցած տեղերը բարեւի կը կայնէին: Անոնց հետ ալ կուզէր երկու խօսք վտխանակել: Անոնք ալ կը կարօտանար այդ բօսէին: Եւ տեսաւ կոչու ու կոպիտ, մահաղէմ թիւրքի, այն բարի ու համեստ մշեցիներուն տեղը անցած:

Կիրակի առտու կանուխ արթնցաւ: Արեւ արեղակ օր մը կը ծագէր: Պատուհանը բացաւ

ու իր թոք չ'չեց ողին քաղցրութիւնը: Հոն
անուշո կերաւ, սուրճը խմեց, եւ նստած մնաց:
Բանասերութեան օտարուն ամբողջ խոնջութիւ-
նը հեծակ սյր հանդստեան պահուն կը զգար:
Երկար տանն հոն մնաց, միշտ մտածկոտ մերթ
քնդ մէրթ վախ վախ է: հասաչելով, ինչե՛ր
չէր բրած, որպէսզի հայ ազգը սամանցիներուն
հաւատարիմ ու անձնուկը մնայ: Ներսէս Պատ-
րիարքէն մինչեւ գեղալի տըրտէր, ամէնուն
թշնամացած էր, ամէնուն ղէմ կոտած էր հա-
կաթը քական ձրտու մեծուն համար, եւ ի վար-
ձատրութիւն իր աւստայութեանցը, տաճիկը
զինքը կործանած էր: «Վախ, վախ, վախ» ու
հագուելու համար տ'ղէն էլիելով, ինքնիրենը
բարձրաձայն ըսաւ. «Եթէ արցարն հոգի կեցզէ,
մեղաւորն ուր երեւեցի»: Եթէ իրեն՝ որ հա-
ւատարիմներուն հաւատարիմն էր, այսպէս կընէին
հապա ուրիշ երևո՞ն ինչեր չէին ընելու: Եւ հի-
մակ ա՛լ աղէկ կըմբռէր ներսէս Պատրիարքին
յեղափոխակուններուն «անխոնհմութեան» պատճա-
ռը: Մորթելու համար դանակը վզին գրուած
մաղդէն, իր շարժումներուն մէջ զգուշաօր
խոնհմութիւն կրնա՞ր պահանջուիլ:

Հագուեցաւ, եկեղեցիին ատենն էր, ելաւ
գնաց, կործարանին աչք մը նետելով, չի-
տակ խնդրակատար անցաւ, ուրկէ՞ մտած ատե-
նը ոտքերը թեթեւ մը զոզոզալ սկսան: Ժամ-
կուշը ուր-խութեանը ընդատաջ եկաւ: Ան ալ
իր քարեր մոտերօրէն սուաւ էֆէնտին մեծ-
կակ գոհունակութիւն մը զգաց, այն հինաւուրց

Վանցին տեսալու: Հայաստանցի պանդուխտնե-
րէն ա՛ն կը մնար միայն: Եկեղեցին ա՛րունա-
բամելի էր, հոն չ'ը կրնա, թուրք մը
Աստուծոյ սպասաւոր գնել:

Պահարանը՝ իր աթոռ տեղն էր, հոն գնաց:
«Հաւատալք»ին աւետարանը կը կօրցային: Գր-
ուիւր օացաւ, երկիւղածութեամբ ունկնդրեց:
Մտախոն եւ զղածեալ կը հետեւէր արարողութեանց:
Յանկարծ ցցուեցաւ: Սպասաւորող քահանան «եւ
չնորն յառաջիկայ ժողովրդեան» կազալակէր բար-
ձրաձայն: Ո՛ւր մնաց «ազատութիւն լղբարց մերոց
զերնոց»ը, որուն կարօտը կը քաշէր: Ելչեց ու
գլուխը վայրահակեց, վեց տարի էր որ Օրթագեղի
ժամր կը լվատրէր հայ ժողովուրդը կազուրող
հաւատարմարժ «այատութիւնը»: Սր մը ինքն ալ
զերելոց եղած էր, ու ժողովուրդը իրեն համար ալ
վախցած էր ձայնը՝ երկինք բարձրացնել, աւ Աստու-
ած աղերսել: Մտաբեկ մնաց «Կեցո» ին յառա-
ջացաւ դասը, պատարագութիւն ժամուցը պատրաս-
տած: Ու լսեց «որ օրնեսոր, ինչպէս ինքը սըր-
բազրած էր, վեց տարի է որ բերանները ալ
վարժուած էին ամէն թագաւորներու համար հա-
ւաստագէտ աշօթել, սուլթանն ալ չ'րիտաճանայ
թագաւորներուն հետ խառնել: Ստոյակէտ մը բա-
նական եզած է քրիտոնէութեան ոգին փոխելու:
Ու չլսուեցաւ «զինուորեալ մանկացրո՞ն ալ, նորէն
էֆէնտին դաւթիէն գուրս ելաւ, բայց այս ա՛լ դամ
ինքն իր անձին ղէմ զայրացած:

Իր յանցանքին մեծութիւնը կըմբռէր: Հայ
ժողովուրդը ինքնզինքը իր տաճարին մէջ ամփոփած

իր այրած սիրաբազմաբարե ի վեր կը մխիթարէ՝
 մահմետականութեան դէմ Գրիստոսին զիմելով, եւ
 անոր վրայ յուսադիր՝ ապագա ի մը ակնկալու
 մնալով, ինքը՝ խոհեմ ու զգուշաւոր մարդ ժողովուրդն
 այդ հաւատքէն որ զօրութիւն մըն է, զրկել ուզած
 էր, Միեւնոյն մամանակ չէր ուզած որ ժողովրդին
 ձեռքը նիւթական ուժ մըն ալ դրոշի, վասնզի միշտ
 խոհեմ եւ զգուշաւոր մարդն էր ինքս, եւ ինչ կրնէր
 ինքը, երբ տաճիկ մահմետականը իր գլուխն ալ
 ճզմոց, իր խոհեմութիւնը, զգուշաւորութիւնը
 փրկի՞ց զինքը, Այս մասնութիւններով մտաւ
 խորհրդարանը, ուր, վեց տարի յետոյ, իր աչքերուն
 առջև կը վերանորոգուէին աէր Յուսէփին հետ պայ
 քարմանը տեսարանները, Գեղտցի աէրաէրն անշուշտ
 իր քառապանքներուն մէջ կը զօրանար այնզգացումէն
 թէ իբր Գրիստոսի եւ Ազգին զինուորը կը կառուէր
 Քաջ մըն էր, եթէ մօտէն, բայց կը մեոցէր ալ:

Խորհրդարանը քիչ մը նստաւ, սուրճը խմեց,
 հարցումներ քրաւ ու մեկնեցաւ:

Կէս օրէն առաջ տղքի լուսի սկսան զալ շատ
 բնտանիքներէ միայն, իրեք չորս հողի, օրոնց մէջ
 էր Սլսնեմիտիո էֆէնտին: Էֆէնտին զանոնք ճաշի
 վրայ դրաւ: Սեղանէն առաջ օգիտի նստան, Գլուխները
 երբ քիչ մը տաքցան, Օգսէնտիոս էֆէնտին կրակոտ
 խօսքեր արտասանեց: Էֆէնտին յայտարարեց թէ իր
 մարտիրոսութեամբը ալ այսուհետեւ ժողովրդին
 պաշտելին էր:

« Աչք ամենեցուն ի քեզ յուսան » ըսաւ:

Կամաց կամաց լեզուները բացուեցան, եւ
 հիւրերը փափաքեցան զիտնալ, թէ ինքը ինչ ըրաւ:

էր օր զինքը ձերբակալեր, բանտարկեր ու դատա-
 պարտեր էին:

— Մեծ ի՞նչը փնտոենք, հարցուց խնդալով
 ոսկեղարեան գրաբարին ներկայացուցիչը:

— Մեծ «Հ» փնտոեցէք, Օգսէնտիոս էֆէնտի,
 պատասխանեց տան տէրը:

Այս խորհրդաւոր հարցուպատասխանին բացա-
 տրութիւն մը պէտք ունի:

Հայրապետ էֆէնտին կարդացած էր Ֆրանսելի
 նէ թարգմանուած բոլոր վէպերը:

Մասաւորապէս միտքը պահած էր Ֆրանսացի
 ոստիկանապետի մը այն համոզումը, թէ ամէն ծանր
 դէպքի մէջ փնտոելու է կինը, «Փնտոեցէ՛ք կինը»:
 Երբ հայերը ձերբակալելու բանտարկելու թուակալը
 բացուեցաւ, ո՞ր հայն ալ որ բռնուէր ու զնտանը
 նետուէր եւ ինչ բանի պատճառաւ օր ըլլար,
 էֆէնտին ուրիշ բան չէր ըսեր բայց եթէ՝ «փնտոեցէ՛ք
 մեծ Յ», Մեծ Յ ըսելով կը հասկնար յեղափոխու-
 թիւնը, բառ մը զոր ամողջութեամբ բերանը սոնե-
 լու չէր համարձակեր: Ամէն չարիքի պատճառ մեծ
 զնէր, իրեն բանտարկութեանը համա՞ր ալ մեծ Յ
 փնտոելու էր: Էֆէնտին ճիշտ պատասխանը տուաւ՝
 «փնտոեցէք մեծ Հ» ըսելով: «Մեծ Հ»՝ հայն էր,
 փնտոեցէք հայը փնտոեցէք հայութիւնը ամէն
 ձերբակալման մէջ, Էֆէնտինին դիտողութիւնը հի-
 րհրուան շատ հստակի անցաւ, ճիշտ կացութիւնը կը
 պատերազմէր: Ամէն հայ կը բռնուէր կը բանտար-
 կուէր, կը սպաննուէր, վասնզի հայ էր: «Փնտոե-
 ցէք մեծ Հ» ն ալ անկէ ետքն ալ կարդախօս մը
 եղաւ:

Ո, էֆէնտին իր կարգին ինքն ալ քարը տեղը
 դնել ուզելով, խօսքը հայկարան էֆէնտինն ուղղեց
 ու ըսաւ:

— Օգտենախոս էֆէնտի, Սողոմոն իմաստունը սխալեր է: Ա՛յլ դարք, նո՛յն բարք, կը հասկնա՞սեա:

Ակնարկութիւն էր, վեց տարի առաջ Տէր Յուսիփին վրայ յարձակմանը միջոցին, Օգտենախոսի այն պատգամ խօսքերուն թէ «ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք», զոր ո՛չ ըսողը գիտէր թէ որմէն էր եւ ո՛չ լսողը:

— Ա՛յլ դարք, նո՛յն բարք, կը հասկնա՞ս, Օյսե՛տիոս էֆէնտի կը կրկնէր տան տէրը: Եւ հասկըցուց. թէ դարերը փոխուած էին, բայց բարքերը՝ ո՛չ: Տաճիկները մնացած էին այնպէս տաճիկ, ինչպէս յա՛ր մը դար առաջ:

Ոտքի ելան սեղանատուն հրթալու համար: Էֆէնտին կայծու հարցնելու բարն մը ունէր ու կը վարանէր: Վերջապէս, հայկաբանին յառնալով ըսաւ:

— Սուքը խօսք կը բանայ: Ճանրել, Օգտենախոս էֆէնտի, ատե՛սք հոս դարիպ տէրտէր մը եկաւ, տաք գլուխ մէկը քօնափ անունով գեղէ մըն էր, իր անունն ալ չի գար . . . :

— Հա՛, սա տոմուզիղցի տէր Յուսիփը պատասխանեց Օգտենախոս էֆէնտին:

— Ճի՛շտ ան: Ատ խեղճ մարդը ետքէն էնկիւրի բռնուեր եւ բանտ բերուեր է եղեր:

— Այո, շատ բա՛, քաշեց Աքեա քաղաքուեցաւ: — Ետքէ՛ն:

— Ետքէն, 1895 ի ներհայներուն մէջ շմտաւ: — Խե՛ղճ մարգ, Դեռ Աքեա՞ է:

— Ոչ: Ծեղապահ սլազանը իր պաշտօնավարութեան առաջին օրերը անօր եւ ուրիշներուն համար բարեխօսեց: Ազատուեցան:

— Աղէ՛կ ալկկ. Հիմակ ո՛ւր է, երկի՛րն է:

— Ո՛չ հոս կապտէ երկիր ԻրԵւան համար: Գարակէտրիկի ժամը խրկուած է: Անգամ մը դայի տեսնուեցայ հեար:

Սուսելով սեղանատուն դացեր էին, էֆէնտին աւելի զուարթ կերեւար: Ուրախ ճաշ մը ըրաւ, կառակարանելով: Օգտենախոս էֆէնտի տուած լորը իրեն շատ հաճելի եղած է:

Ա՛լ էրիկուն էր Տէր Յուսիփ հանգստանալու պատրաստութիւններ տեսնել սկսաւ: Պանդուխտ տէրտէրոջ խօսքին մէջ, որ ժամուն բակին վրայ կը նայէր, իբր կարասիք մեծկակ միմտե՛ր մը կար երկայն բարձով մը, ու փայտէ ճարձակ սեղան մը եւ երկու պարզ աթոռ:

Ամէն օրուան սովորութեանը համեմար, զարիպն իր անկողինը՝ օր անկիւն մը գէզ կը մնար՝ բացաւ, երկնցուց թոթուեց, շտկեց: Յետոյ պըզտիկ մանդալ ին մէջ քանի մը օձո խ ալ աւելցուց, եւ կրակին վրայ զետեղեց պտուկը. օր սոխով լուրեա կը պարունակէր, օր պահք ըլալուն: Սեղանին վրայ կարգադրեց պնակը, զգալը, պատարաքսրը, հացը, ջրի, սրուակը եւ դաւաթր: Բարիւղի լամպան ալ մաքրեց պատրաստեց լուցկիին տուփն սլ քովը դրաւ, աթոռ պատուհանին առջեւ քաշելով, ժամագիրքը առաւ՝ իրիկուան աշոթքները կարդալու: Ի՞նչ մը ետքը խօսքին դուռը բացուեց սւ: Ժամկոչ էր, որ ետ դառնալով գնաց սանդուղին գլուխը սպասողի մը ըսաւ:

— Հրամայեցէք, հոս է:

Տէ, տէրը աթոռէն ելաւ: Դրսէն մէկը կուգար, քանի մը քայլ անօր ընդառաջեց: Եկողը ներս մըտաւ, դուռը գոցեց, քահանան, վախնալով, ետ ետ գնաց, պատին կաթնեցաւ: Այցելուն իր առջիւն էր ֆէսը հանած, եւ ծռած՝ ձեռքը կը քաշէր համբուլիւ:

— Ես քեզ մեղա՛յ տէ՛ր հայր, ես քեզ մեղայ մըմնջելով:

— Ամէնքս Աստուծոյ մօղայ, օրհնած, ամէնքս Աստուծոյ մեղայ աղաղակեց տէրտէրը այլայլած ձայնով: Ու յանկարծածին յուզմամբ այցելուին ճակատը քաշեց պագաւ:

Երկուքն ալ թաշկինակնին հաննցին, աչքերնին սրբեցին, ու բոպէ մը իրարու դէմ կեցան մեծ խոնջութենէ մը թեթեւցոծ սրտով: Տէրտէրը աթոռին մէկը բերաւ: Հայրապետ էֆէնտին հրահրուց միւս աթոռն ալ ինքը առաւ: Ու գէժ առ գէժ նստան:

— Է նայի՛ք ընտօ՞ր էք, հարցուց էֆէնին խանդաղատանքով:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, որչ առողջ ենք, ինչ ըլլաւ: Իս յոյսն չէ: Ազգին վրձակին ամէնքս ալ բաղդակից ենք:

— Գրեմ, տէր հայր զիտեմ, ազգին համար շատ բան քաջիցիք: Աստուած վա՛րձահատուց ըլլա՛յ: Չարչարանքը, նեղութիւնը ամ է ն ու ս համար ալ է: Աստուծո՛չ ամէն բան կը շտկուի:

Էֆէնտին «ամէնուս համար է» ին վրայ թեթեւ մը շեշտեց: Անդրադարձաւ որ քահանան կը գգուչանար իրեն բանտարկմանը ո՛ր եւ է ակնարկութիւն ընելէ: Անշուշտ չէր ուզեր զինքը պղտիկ ձգել իր անցեալ ամբարտաւանութեանը համար: Բայց ինքը վիրաւոր էֆէնտին սփոփանքի կարօտ էր ուստի խօսքը ինքը բացաւ:

— Այնպէս է, տէր հայր, այնպէս է, ամէնքս ալ ազգին բաղդակից ենք: Մեր գլխուն ալ շատ բան եկաւ:

— Լօսցի՛, էֆէնտիս: Լօսցի՛, պատասխանեց տէրտէրը անկեղծ վշտակցութեամբ: Ի՞նչ ընէ՛ք ամէնքս ալ հայ ենք: Մեր պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ

այս անօրէն մահմետականները միշտ մեր մեծերուն գլուխը կուզեն ուտել: Անշուշտ Յուշիկներուն միջկրակի տարուան աղէտը կարգաց՛ր էք:

— Կարդացք եմ, տէր հայր:

— Էն առաջ մէր քաջ նախարարները սյրեցին, որպէսզի անտէր անտիրական ժողովուրդը զիւրութեամբ կոտորեն: Միշտ միեւնոյն քաղաքականութեան հետեւած են:

Այս միջոցին տէր Յուսիկ տեղէն ելաւ, սուրճ պատրաստելու էֆէնտին թող չէր տար որ նեղութիւն քաշէ: Բայց զուրը բացուեցաւ: Ժամկոչը երկու սուրճ կը բերէր: Տէր Յուսիկ ներօգութիւն խնդրեց, որ սիկար մը չը կրնար հրամցել վասնզի ինքը ծխող չէր: Էֆէնտին հատ մը գրպանէն հանեց, ու սուրճը խմելով, խօսակցութիւնը շարունակեց:

— Է նայի՛ք, տէր հայր, եր՞բ կը մեկնի՛ք: հարցուց:

— Շիտակը էֆէնտի, որո՛չ բան մը չեմ գիտեր, Մօտերս նոր Պատրիարք պիտի ընտրուի կըսեն: Կը յուսամ որ սրբազանը ամէն դիւրութիւն կընծայէ: Բացակայութիւնս շատ տարի տեւեց, ժողովուրդը կը սպասէ: Ընելիք շատ բան կայ:

— Ի՛նչպէս իմացա՞ք բան մը, ձեր գեղն ալ դեպք պատահե՞ր է, շատ դժբաղդութիւններ տեղի ունեցե՞ր են:

— Ատ մա՛րին փառք նախախնամութեան, էֆէնտիս: Լօսցի՛ որ մօր գեղը անփորձ մնացեր է:

— Ի՛նչ կըսէք, ատ ի՛նչ հրաշք է:

— Էֆէնտիս մինակ պարզ հրաշք մը չէ:

— Հապա՞՞:

— Մեր տղաքը ժամանակին խելք ըրած են ու քանի մը հրացան առեր պահեր են, քթի մըն ալ զինավարժու, թիւն սոյվելով: Խուժանը դրսէն մեր գեղին վրայ յարձակում ըրած առեներ, տղաքն ալ

անոնց վրայ եւ թշուառականները լեղապտտառ կը
վախչին, երթաստղները անոնց ետեւէն կը վազեն
եւ ուրիշ հայ դեղերու ալ օգնութեան հասնելով՝
զանոնք ալ փրկեք են: Ա՛խ, էֆէնտին, եթէ ամեն
քաղաք ու դէպ ալ ասանկ նախատեսութիւն ունե-
ցած ըլլար, բանիկ մը չէր պատահեր:

Այս տեղեկութիւնը լսելուն՝ էֆէնտին պահ մը
մտախոհ լուռ մնաց: Կը հասկնար թէ «ժողովուրդի
խահմուտները» ղէնք ունենալու եւ գինավաճառ-
ութեան մէջ կը կայանայ, Հետաքրքրութիւնը ար-
թնցաւ. եւ աէր Յոսիկէն քանի մը տեղեկութիւններ
ուզեց, կը զարմանար թէ անձանթ գիղի մը մար-
դիկ ինչպէս եղերէ որ կըրցած են հեռուոր ազագան
նախատեսել:

Քահանան համառօտակի մը պատմեց տարիներէ
ի վեր տեսնուած պարաստութիւնները, բայց
առանց ինքնզինքը մէջ խառնելու, ամէն ինչ երի-
տասադներուն կազմած ընկերութեան վերագրելով

— Հէյ, հէյ, ըսաւ էֆէնտին: Մենք ալ հո՞նք ենք,
եղեր, մենք ալ բա՞ն գրտե՞ք եղի՞ր. իբր թէ ազդին
մէջ ալ կարեւոր դեր մը ունէինք: Ժողովուրդը
ինքն իր գլխուն, մեղէ աւելի ազէն գիտէր թէ խո
հեմուտները ի՞նչ ըլլել կը պահանջէ:

Ազդեցիկ այդ հայր իրեն պատահած ղէպքէն ի վեր,
Ղլային գրգռման մէջը էր. իր դառնացած սիրտը
բանալու եւ խոստովանելու անդիմադրելի պէտք մը
կը զգար: Հոգին տանջող ցաւը դուրս տողաւ Տէր
Յուսիկ ըմբռնելով ջախջախուած մեծատունին հոգի-
բանական վիճակը, շուզեց զանիկայ ջլատելու Ընդ-
հակառակը ջանացա՞ զօրացնել այդ հոգին, կազդու-
րել, վհատումէ փրկել: Հայրսպետ էֆէնտին ուժ
մընէր, զոր չէղօք սցման վտանգէն հարկ էր փրկել:
Ապագային պիտի կրնար իրենց օգտակար ըլլալ:
Տէրտէրը իր նախկին հակառակօրդը իր խոսքը այ-

սինքն՝ իր ոտքը, տեսնելէ ի վեր այս մտածութիւնը
ունեցած է: Եւ ըստ այնմ կը խօսէր: Ուրտի անոր
լուսահատական վերջին յայտարարութիւններուն
պատասխանեց:

— Էֆէնտի, այդպէս մի՛ ըսէք Այն բոլոր հայերը
որ իրենց ազգը կը սիրեն ու անոր օգուտը կը փա-
փաքին, անոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կ'որոտով չեն
կրնար մտածել: Ո՞վ կրնայ ապագան ճիշտնախա-
տեսել: Ու յետոյ, հիմակ ազգերնիս անակ վիճակի
մէջ է որ տեղ մը օգտակար սեպուած գործը, ուրիշ
տեղի համար կրնայ վնասակար ըլլալ: Ու ի՞նչ որ
քաղքի մը կործանման պատճառը կը դառնայ ուրիշ
քաղքի մըն ալ փրկութիւնը կ'ըլլայ: Իրաւ է որ
մեր գեղը ո՛ր եւ է ազէտ չլպատահեցաւ, չնորհեւ
ժողովորդին ղէնքերուն, բայց լսեցի՞ք որ հոս Օր-
թագեղ ալ բան մը չէ պատահած:

— Չէ՛, փոքր Աստուծու հոս ալ մէկուն քիթը
չարունեցաւ, պատասխանեց Օրթագեղի խաժակալը
զգածեալ համեստութեամբ:

— Բայ Օրթագեղ ալ ղէնք չի գործածելիք շա-
րունակեց տէրտէրը: Այդ թաղն ալ հրամանքներնու գ
զգուշաւոր հեռաձեւութեամբ փրկուեցաւ: Կը
տեսնենք, թէ տեղ մը քաղաքագիտական վարմունքը
կրնայ օգտակար ըլլայ, որիչ տեղ մըն ալ ղէնքի
վարմունքը: Ամէն միջավայրի հոյերը իրենք իրենց
կացութեանը համեմատ հոգայու են ինք ղինք ին:

Հարսպետ էֆէնտին որքան աւելի ժախկն էր
տէր Յուսիկը այնքան աւելի կը սիրէր զանիկայ:
Կը հասկնար թէ այդ Հայաստանցին ոչ միայն զօրա-
ւոր նկարագրի տէր խելացի մէկն էր, այլ եւ շատ
փափկանկատ: Անոր խօսքերը թեթեւցուցին սրտին
վրայ ճանրացած բեռը: «Ա՛խ, կը մտածէր ինքնի-
րենը եթէ ասանկ շատ տէրտէր ունենայինք, ազգը
ա՛լ ինչ կուզէր»: Ու նոյն բոպէին, տէրտէրու

խօսքերուն տպաւորութեանը ներքեւ որոշեց ազգին՝
տէր Յուսիկին պէս քանիաններ պատրաստելու հո-
մար ամէն ջանք ընել . Այս որոշումը նոր հողի տու-
աւ իրեն . մէկէնիմէկ գինքը նոր մարդ ըրաւ : Իր
կեանքը մեծ նպատակ մը ունէր . Անցեալը անցած էր .
նայելու էր ապագային : Իր խորհուրդի երը բոպէ-
բար ցոլացեր էին՝ տէրտէրին խօսքերուն իր մօքին
տուած զարկերէն :

Մութը կը կոխէր : Հիւրը սօքի ելաւ մեկնելու .
Տէր հայր , ըսաւ , թերեւս երկար ատեն ա՛յ չը-
տեսնուինք : Աստուած բարի ճամբորդո թիւն տայ :
Երկիրդ եթէ բանի պէտք ունանաս Պատրիարքարա-
նի միջոցաւ ինձի հաղորդէ պէտք եղածը ընեմ :

— Աստուած պակաս չընէ էֆէնտի :

Ու էֆէնտին յառաջացաւ դէպի տէրտէրը , եւ
անոր ձեռքը համրուելու համար քաշած ատենը , իր
դրպանէն պղտիկ քսակ մը հանեց մէջը լիցուն ոսկի .
եւ քանիանային ձեռքը դնել ունեց : Անիկայ ետ ետ
գնաց :

— Կաղաչեմ , էֆէնտի , նեղութիւն մի՛ կրէք :
Ես բանի մը պէտք չունիմ : Ուրիշ աւելի նեղու-
թիւն ունեցողներ կան :

— Ձէ՛ տէր հայր , չէ՛ . առ՛ . աս քեզի համար չէ :

Ու ծանր , խորհրդաւոր ձայնով մը ցածկեկ ,
աւելցօց :

— Ժողովուրդիդ համար վառօդ , հրացան գնէ ,
հոնեմութիւնը զէնքին մէջն է . « Որ ո՛չ սուր ատցէ ,
որով անկցի . »

Տէրտէրը նուէրն ը՛ր դունեց , եւ էֆէնտին երեսը
նայելով , ժպտուն .

— Աս կ ա ղ մ ի ը ժ ա մ ու ը ց է ըսաւ :

Ու երկուքին այքերն իրարու հանդիպեցաւ :
Անոնց մէջ կը վառը հայ աղքատին ու հայ հա-
րուստին հազար տարուան ատելութիւնը քակմե-
տական թշնամիին դէմ :

«ԻՐԱԻՈՒՆՔ»

Լրագիր Ազգային եւ Կադրաքական

Կը հրատարակուի

ՉՈՐԵՔԵԱՐԹԻ ԵՒ ՇԱՔԱԹ ՕՐԵՐ

Թերթը բոլորովին անկողմնակալ եւ զուտ «զ-
գային ուղղութեան» մը կը հետեւի եւ այս ոգով
գործիչներ միայն կը հրատարակուի:

Բաժնեկիւր արտասահմանի համար
տարեկան 14 ֆր. վեցամսեայ 7 ֆր.

ՀԱՍՑԷ՛

Խմբագրութիւն «Իրաւունք»ի Վանա

ԾԱՆՈՒ ԳՐՔԵՐ

ԹԻԱՊՈՐՏԸ Ա. հատոր (սպառած) 1 50 ֆր.

» Բ. հատոր (439 էրես) 2 50 ֆր.

ԱԶՈՒՏ ԵՐԳՅՐԱՆ 1 ֆր

ՆԷՅԱ—Պուշկար յիղափոխական գրողէն Լիւ-
պէն Գարովի խիստ շահեկան մէկ երկն է, որ
կը պատկերացնէ պուշկար ժողովուրդին վիճակը ու
նիստ ու կեցը եւ սոսմանքը սնոր ազատութենէն
առաջ (մամուլ տակ է) Գրին 50 սնդ

ԿԱՐԹՊ ԱՆՎԷՐ Ի ախան հայ կեանքէ գրին 1 ֆր

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ Գրին 15 զրչ

Գրմել «ԻՐԱՆՈՒՆՔ»ի խմբագրութեան

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0431401

22511